

GEORG VOGL

OM

LINSER

OCH

MÄNNISKOR

EN TEKNIKERS ELAKA MEMOARER

Georg Vogl
Om linser och människor

Georg Vogl
Om linser och människor

Copyright © Georg Vogl 1990
ISBN 91 7328 745 8
Författares Bokmaskin
Stockholm 1990

Jag tackar min vän Sven Malmström för all hjälp. Han har deltagit i en del av dessa upptåg och har med stort intresse och kunnighet redigerat och korrigerat texten. Men detta är inte anledningen till att han här skildras med sådan sympati.

Jag ber även att få tacka alla de som, utan att bli tillfrågade, ha fått ställa upp i denna, som jag hoppas, säregna skrift. I den mån någon känner sig förorättad, så ber jag uppriktigt om ursäkt. Allt är välmenat, även elakheterna. Min enda avsikt har varit att roa — att det sedan blev en bladning mellan Svejk och Winnetou, måste bero på att dessa två gentlemän har uppfostrat mig; de har lärt mig att leva och att överleva.

Kapitel 1
UTVANDRARE

Det var nära midnatt den 14. mars 1939. Tysta satt vi i vinstugan Chez Bouchard och tömde en flaska Beaujolais. Förnimmelsen att någonting outsägbart, oformligt, ogripligt kommer att hända nu, i morgon, eller nästa vecka, eller det redan ha hänt, fyllde allt och alla som en okänd elektromagnetisk strålning. Flera år senare har jag erfarit, att så måste Aniaras öde ha känts för dess resenärer.

— Jag reste mig tvärt, tog min bil och for över Karlsbron hem. Brons barocka väktare gled förbi i ett töcken av stora snöflingor, som sakta och värdigt singlar ner. Allt är förbi. Lika bra att gå och lägga sig.

På morgonen är livet som vanligt. Business as usual. Även trafiken på vägen till fabriken är sig lik. Kanske vill ingen tro att fienden är intra muros. Bara i de vita flagorna av snö kan man ana ett järtecken — en ridå av dödens fjärilar efter en avslutad akt av världshistorien. Även fabriken tycks arbeta som vanligt. Kanske är det en tjeckisk egenhet, kanske är det mänskligt: när världen går under, då stannar jag vid plojen, vid svarven, vid rodret — även om det inte lyder.

Det visar sig att en av mina chefer åkt till fjällen, den andre dricker. Chefen för geodesiavdelningen, den hederlige sudettysken Hasselbeck är borta. Han hade ansökt om ändring av sin nationalitet till tjeckiskt (vilket då var möjligt), men nu gällde det livet.

Och var är Kral, chefkonstruktören? I veckor hade han skroderat: "Här, från fönstret, ser du Plzenvägen, här ska jag sitta med kulsprutan. Ingen djävul kommer in i Prag!" Visst, i dalen ser jag landsvägen västerut och på den, likt vandrande myror, ett radband av gråa lastbilar, motorcyklar, stridsvagnar. De är här. Men Kral är borta. Någon säger att han köar hos vlajka, de tjeckiska nazisterna, för att få ett lågt nummer på sitt medlemskort. Jag skyndar mig till dalen. Ser en ny militärkolon. I täten en motorcykel. Den grå, massive föraren med stenansikte gloriöst stelt rakt fram. Skäms han? En tjeckisk polis stoppar tvärtrafiken, gör honnör. Stenansiktet tackar. Sakta, som från en begravning går jag tillbaka.

De två veckor under vilka Hitler trodde sig vara min Führer, var fyllda av stora och små äventyr. En virrig tid med virriga minnen. Svåra att fördela i tiden, svåra att glömma. Fast egentligen var mitt till synes intuitiva handlande ganska logiskt. Två stora kartonger innehållande firmans alla ritningar var iordningställda redan ett par dagar tidigare. Det var viktigt att de kom iväg innan greppet hårdnade. I ett ögonblick då gården var tom slängde jag allt i min bil och körde till brittiska ambassaden. Gatan framför den vackra barockporten var blockerad av människor, som tåligt väntat i timmar och dagar i förhoppning om att få visum. Ett gammalt visitkort från major Thomsson öppnade grinden för mig. Major Thomsson (hette han så?) kommer i den välvda infarten och jag gav honom en sats ritningar, för vilka min chef bara några veckor tidigare begärt en förmögenhet. Jag sade en passant "If after all those people one visa is left, please, call me". Majoren svarade som sig bör för en engelsman: "We certainly shall consider your request. Anyway, thank you for the drawings". Den engelska optiska industrin var enligt vår mening inte

särdeles utvecklad, så det fanns ett litet, litet hopp att ritningarna kunde bli till nytta. Ja, det blev de, eftersom engelsmännen vann.

Saligt obekymrad om någon antecknat mitt bilnummer körde jag sedan till den svenske konsul Gillis Rosborg, som dessutom var direktör för Svenska Ackumulator AB i Prag. Egentligen hade jag tänkt att på vägen besöka även den rumänska och den turkiska ambassaden.

Till dessa länder hade vi just stora leveranser på gång, så jag hade blivit vän såväl med legationstjänstemän som med våra representanter. Men i Bukarest skulle jag förr eller senare blivit bortgift med representantens brorsdotter, och i Ankara blev jag ett halvår dessförinnan friad av en domare från en anklagelse om alkoholbruk. Begripligt nog saknade jag en riktig motivation. Och gatorna i Prag var den dagen blockerade av militärmateriel och människor. Så jag strök dessa två programpunkter och körde direkt till batterifabriken. Annars hade dessa rader varit skrivna på rumänska eller turkiska. Fast med ett annat innehåll.

Jungnerbolaget representerade oss i Sverige och vårt företag, Srb a Stys, hade bl. a. levererat kikare 7×50 och sikte 8×60 till svenska marinen. Möjligen är de fortfarande i bruk. Gillis var gift med den vackra Rudi, Prags f. d. skönhetsdrottning, och hade en flintskallig hund som snarkade otroligt under bordet. Gillis Rosborg var Svensken som väckte högaktning och förtroende för Sverige. En man medveten om sitt övertag, och han kunde även använda sitt övertag om så påkallades.

Tredje ockupationsdagen var jag fortfarande ensam i firmans ledning, när en tjeckisk överste ringde, att herrarna vilka numera sköter hans avdelning, önskar komma på besök.

Fröken Skorkovska, chefens sekreterare, skaffade sherry

och en mängd smörgåsar och jag en mörk slips. På sekunden kom sex marinofficerare in, jag smällde ihop klackarna så att den hädangångna tjeckoslovakiska armén hade fått ett gott skratt, men herrarna mottog detta som en hederssalva. Med burschikosa vitsar och med obehaglig hjärtlighet försökte de släta över sitt ärende. Plötsligen, mitt i denna morbida uppsluppenhet stelnade jag till av skräck: på väggen, i en förgylld ram, hängde ett tackbrev från Duff Cooper den ende brittiske politikern, som protesterade mot München-diktatet. Min chef, herr Srb, hade ett halvt år tidigare låtit förgylla en kikare samt förse denna med ett latinskt citat. Den skänkte han till Duff Cooper; hans euforiska tack hängde där i guldramen mittemot den just ockuperande ockupationsmakten. Fröken Skorkovska höll ännu på att ordna herrarnas rockar i garderoben. Jag tog en av dessa och hängde den över det farliga brevet. Nu kunde jag ägna mig helt och sorglöst åt herrarnas lustigheter. Sherryn, utsökta smörgåsar, min tid i Jena och mina studier över die Reden mit der deutschen Nation var till stor nytta. Med kulörstudentens (en tysk student behäftad med duellsår i ansiktet, bärande Burschenschaftens färger på mössan, på bandet över biermagen och i urkedjan), fräckhet konstaterade jag att sex kaptener räckte precis för hela den tjeckiska flottan, att vi hade ett antal judar och socialister bland våra anställda. Jag bad även om direktiv ifall vi skulle få svårigheter med exporten eller med materialanskaffningen. Svaret från officeren, som hette Gafken, var värdigt en kejsar Wilhelm: "Wir kennen keine Socialisten und keine Juden. Wir verlangen Arbeit. Och får ni svårigheter med material eller med export så kom till mig". Jag lade detta på minnet.

Påföljande dag åkte jag til konsul Rosborg och bad honom beställa tusen kikare, på villkor att dessa skulle leve-

reras i delar, för montering i Sverige. Med denna beställning i handen infann jag mig hos Gafken på före detta tjeckoslovakiska försvarsministeriet. Ämabiliteten satt kvar och yttrade sig till att börja med genom att han hjälpte mig av med överrocken, vilket beredde mig en chock och honom vissa svårigheter, eftersom han var mycket kortväxt. Sedan erbjöd han mig en tysk Reemtsmacigarett. Besynnerligt beteende gentemot en slagen fiende. Jag blev förvirrad och hade svårt att hålla cigaretten. Artigt erbjöds jag gamle major Zanaskas nedsuttna fåtölj och i gengäld berömde jag cigarrettens arom. Vad hade jag på hjärtat? Jag visar honom Rosborgs beställning daterad i Stockholm och frågar: "Wie können wir exportieren? Ich kan doch nicht tagelang vor der Gestapo stehen um eine Ausreisegenehmigung zu bekommen!" Gafken flinade, sa ein Augenblick, försvann och återkom efter några minuter med ett ljusblått kort. Kortet, utfärdat av Generalkommando des XVI. Armeekorps, gav mig tillstånd att resa vart jag ville. Gafken önskade mig gute Reise, hjälpte mig på med överrocken och sade auf Wiedersehen. Med långsamma steg, sakta och värdigt gick jag därifrån. I verkligheten var det ingen värdighet; jag var nästan medvetlös av anspänningen. Tydligen har jag förträngt det mest dumdristiga; jag bad ju inte om en, utan två "Durchlassscheine" — det andra avsett för min vän och kollega Kauders. Med rätta vägrade han träffa folk som läste "der Stürmer" och för övrigt kunde han bara dålig tyska. Men han var en genialisk konstruktör.

När jag nu, efter så många år, tänker efter, så undrar jag, om jag alls var så klyftig. Allt gick ju för bra. Det är mycket möjligt att denne Gafken genomskådade komedin, men att klokhet och mänsklighet fick honom att spela med.

Vi beställde omgående första klass sovvagn till Stock-

holm med den baktanken att där sitter bara SS. I min nya Skoda åkte vi till Centralen f v b med tåg till Sverige. Bilen lät jag bara stå. Kanske står den där fortfarande.

Gränsen mellan det nya Protektoratet och det med Tyskland inkorporerade Sudetlandet gick ett par tre mil från Prag — en halvtimmes tågresa. Vi lämnade våra pass och en femtiolapp till konduktören och bad honom ordna formaliteterna. När vi vaknade var vi på berliner Ostbahnhof. Så lätt var det alltså att lämna ett hermetiskt slutet land två veckor efter det att Hitler på "allmän begäran" tagit det under sitt "beskydd". Det skulle dock snart visa sig att vi hade hyst falska förhoppningar.

Tåget till Sassnitz skulle gå på eftermiddagen. I väntan på avgång tog vi en promenad Unter den Linden. Kauders som varken kunde kontrollera sig själv eller sin röst och framför allt inte sitt utseende, ställde sig bredbent framför Branderburger Tor och ropade att "snart skulle han ha hovarna från hästarna däruppe som brevprens på sitt skrivbord". Den beryktade gatan, var trots den tidiga morgonen, redan fylld av folk och vi väckte säkert större uppseende än den fula quadrigan på den megalomaniska porten.

Det var med en skön känsla som vi äntligen satt på tåget som rusade över det som idag med mycket rättvisa kallas Östtyskland. Även i Sassnitz klarades formaliteterna av utan problem och utan hjälp av femtiolappar. Segerviss hängde jag ut genom fönstret och tittade på den svenska färjan Gustaf V, som tåget sakta rullade fram till. En kort vissling! Tåget tvärbromsar. In i vår vagn hoppar en SS-man och trampar direkt fram till mig. Så säger han kort: "Kommen sie raus! Ausweis!" Jag följer med ut ur vagnen, ger honom passet och han säger: "Sie müssen sofort zurück nach Prag. Ihr pass ist ungültig. Die Tchechoslo-

vakei existiert nicht, ab Heute müssen sie ein Protektoratspass haben. Zurück!” Jag stirrar på den grymma käften. Antagligen har jag aldrig tänkt så snabbt, vägt chanser, analyserat. Kunde Kauders proklamation vid Brandenburger Tor ha rapporterats? Kunde någon på firman ha sagt något? Säkrast är att anta att karlen talar sanning. Nu gällde det! Jag slår ihop klackarna rättar ut ryggen, glor frånvarande fram. Och skriker: ”Jawohl, ich fahre. Ihr Name bitte. Sehen sie nicht wer den Durchlasschein ausgestellt hat. Bitte hier: Generalkommando des XVI. Armeekorps!” Så tilllägger jag tyst och försöker anlägga en kamratlig ton: ”Mensch, wir vergessen das Ganze. Nur kein Aufsehen vor den Ausländern wecken”. Mannen tittar upp mot det öppna fönstret och mumlar någonting om Generalkommando. Loket visslar och tåget rullar sakta mot Sverige. Jag väntar inte på ett svar, utan hoppar på trappsteget. SS-mannen hjälper till och skriker Gute Reise. Jag hör inte, kanske säger han något helt annat. Alla i kupén har hört något om Generalkommando.

Redan innan båten hade lämnat hamnen blev jag förfärligt sjösjuk av utmattning och av upphetsning. Kauders drog mig upp på däck för att jag skulle kvickna till. Så stävar båten ut. Bort från dem Reich der Gottesfurcht und guten Sitten. Vi befinner oss akterut. Den svenska flaggan vecklar ut sig i fartvinden. Sannerligen, idag är jag ingen storsvensk patriot. Men då var jag det!

Kapitel 2

INVANDRARE

En finsk affärsman, som vi delade tågkupén med, insåg säkert att Kauders och jag inte hade skickats till Sverige av den sextonde armén. Jag var så vettskrämd att det omöjligt kunde vara spelat. Vänligt och försiktigt började han prata. Sa att "i Sverige måste man satsa högt, annars förblir man fattig", och rekommenderade oss att ta in på hotel Continental.

Den tredje april 1939 stod vi framför centralen i Stockholm. Det första jag såg var kvinnor med någonting i blicken, iklädda brokiga svarta och vita kalvskinnskappor. Sådana har jag aldrig sett tidigare. Senare fick jag veta att kapporna kom från min hemstad i södra Böhmen och att de hade bildat grundplåt till min vän Leo Moravetz svenska förmögenhet. Han var en mycket skicklig kemist som kunde förvandla alla djur till persianer.

Taxichaufförerna utanför centralstationen ansträngde sig inte alls att sälja sina tjänster som i centraleuropa. När jag sade "hotel Continental" vägrade chauffören att köra och pratade en massa obegripligheter. Då slängde vi resolut våra väskor in i bilen och satte oss. Mannen körde tvärs över gatan och stannade. Jag gav honom en femma och fick nästan allting tillbaka. Ett underligt land — nationaldräkt av kalvskinn och taxin som inte kör en utlänning först hela stan runt.

Vi bestämde oss för att omgående söka upp Jungnerbo-

laget. De var ju våra representanter. Vi tyckte också att vi anständigtvis borde be om ursäkt för att vi hade använt deras firmapapper för att komma ut ur helvetet. Dessutom hade vi med oss en offert på tusen kikare och denna måste överlämnas. I annat fall kunde herr Srb eller Gillis Rosborg få bekymmer med tyskarna. Vi togs emot av Direktör Gustafsson, en distingerad gentleman, som kunde dölja sitt, möjligen något levantinskt, affärssinne i mycken jovialitet. Under samtalets gång kom det fram att de tusen kikarna var så gott som sålda. Medan vi satt och vändades på tåget hade den svenska krigsmakten tydligen upptäckt att krigsfaran var överhängande. Alltså hade man hört sig för hos Jungnerbolaget om det fanns kikare och de fanns. Det är även möjligt att Rosborg meddelat sina förehavanden med oss, för att legalisera saken. Så på denna punkt fanns ingenting att diskutera. På något sätt framkastades idén, (vilken vi hade haft hela tiden, men vågade inte framföra), att tillverka kikare och optik i Sverige och köpa licens och maskiner i Prag. Omedvetet och sakta gled jag in i rollen av en belevad internationell förhandlare och bollade med miljoner. Jag glömde alldeles att min avsikt egentligen var att be om ynnesten att få montera tusen kikare 7×50 , om ynnesten att få stanna i detta besynnerliga land tills den tokige Hitler på något oförutsägbart sätt försvunnit. Den förestående katastrof kunde väl ingen ha anat. Nu handlade det inte längre om mig själv, utan om oss, d. v. s. firma Srb a Stys med sju hundra anställda, stortillverkare av kikare, mikroskop, teodoliter, militära instrument och all annan slags optik. Srb a Stys hade inte så många konkurrenter i Europa — om man bortsåg från Tyskland — och även om ett eller annat mikroskop uppvisade ett starkt släktskap med sina välkända tyska kusiner så var våra billigare.

Våra broschyrer och kataloger imponerade på direktör

Gustafsson. De imponerar faktiskt än i dag. Alltså fann Gustafsson det lämpligt att introducera oss för verkställande direktören. Först senare har jag begripit vad denna audiens verkligen innebar. Till och med höge vederbörandes egna söner tvekade att begära företräde. Inför den Våldige, i direktionsrummet med tunga mörkgröna plyschgardiner och gedigna mahognymöbler, drabbades båda av tunghäfta. Robert Ameln var liten till växten. Han föreföll oss mycket gammal. Hans ögon och öron var lånade från en trogen St Bernards hund. Han utstrålade auktoritet, högtidlighet och korrekthet på ett sätt som jag aldrig tidigare erfarit.

Förhandlingarna drog ut på tiden. De få mark, som vi fått med, räckte precis till att betala räkningen på Continental. Detta hindrade oss inte att flytta över till Strand, som var mera ståndsmäsigt och närmare firman. Inte vågade vi berätta att vi var pank. Vi förhandlade ju om miljoner — jag presenterade en omsättningsprognos på två miljoner det andra året och sex miljoner på det tredje och fjärde, vilket faktiskt skulle visa sig stämna. Men räkningen på Strand bara växte. Då kom jag ihåg, att jag innan jag lämnade Prag hade givit fem tusen till en spågubbe, som 1935 rådde min farbror Hugh att flytta till USA. Farbror Hugh lydde rådet och emigrerade med hela sin imponerande förmögenhet. Spågubben Kálman — av osäker nationalitet och extraktion — underlät att själv följa samma goda råd. Antagligen blev han slaktad, trots min ekonomiska hjälp. Jag borde kanske berätta att farbror Hugh hade ett stort företag, som tillverkade fiffiga verktyg och bildelar, mest stötdämpare. Han hade ovanliga konstruktions- och affärsidéer och var möjligen familjens svarta får. Det berättades, — att för att få en order från TATRA VERKEN, där inköparen var nazist — han hade spökat ut sig i läder-

hosor, vita strumpor, lodenrock och blåklint (nazisternas bomärken). Man vet inte om han hälsade med ett Heil Hitler, men beställningen fick han.

Spågubbe Kálman var fast anställd som firmans grafolog, psykolog och som allmän spågubbe. Till hans gebit hörde även farbrors flickbekanta; han fick analysera deras kärleksbrev. Det går många dråpliga historier om min käre farbror, dock avstår jag från att förtala även honom. Visserligen skulle man kunna förstå mina egna gascogneader bättre, men mitt rykte skulle bli än mera skamfilat. Jag telegraferade: "Paid 5000 Kc to your friend Kalman stop please send it to me stop i am in trouble". Svaret kom omgående: "you are smart boy but not enough for me stop sending cheque in kc to at czech bank". Som tur var telegraferade jag även till min mera humant sinnade farbror Otto och fick nästa dag 300 \$.

Det låg nära till hands för direktör Gustafsson att ana sig till våra pekuniära bekymmer. Han såg ju hur vi stoppade i oss, när han bjöd. Så småningom ansåg vi oss tvungna att flytta till en billig pension "Hemmet" på Drottninggatan — naturligtvis utan att berätta det. Sakta begrep jag, att vi egentligen var överens och att det dagliga dividerandet var ett slags ritual, utan större inverkan på resultat. På pension "Hemmet" bodde en trevlig fröken Sjöberg och jag bad henne att inviga mig i språkets och folkets mysterier. En del visste jag redan: Sjutton år tidigare hade min faster Maria i en vision, skänkt mig Nils Holgersson och i bokhyllan hemma fanns det Strindberg, Frank Heller och, helt oförklarligt, även Ellen Key. Tjeckiska skolor var på den tiden paneuropeiska och disciplinerat fria. Så jag visste betydligt mera om Sveriges historia än en svensk grabb vet idag. Allt detta gjorde att när vi två månader senare

kom igång med tillverkningen så kunde jag i verkstaden förklara linsslipandets gåtor och hjälpligt konversera.

Vi förhandlade i sex långa veckor och lyckades knåpa ihop ett mästerligt avtal — det första och sista i mitt liv. Att det var mästerligt erkändes även av ”farbror Emil”, Jungnerbolagets advokat, Emil Henriques. Den 17 maj undertecknades avtalet och hela Stockholm firade med oss — jag visste inte då att det var Norges ”syttende mai” med musik och parad på Kungsgatan. Avtalet hölls naturligtvis hemligt för tyskarna och även för mina chefer i Prag. Efter kriget kunde de inte tro att de oväntades blivit så rika. Herr Srb blev så glad att han i restaurangen Pagod ställde sin stol vid smörgåsbordet och ville köpa rubbet. Under det långa manglandet hade vi glömt en sak — oss själva. Kanske var det obehagligt att sälja sig själv. Direktör Gustafsson förklarade då, att avtalet hade blivit för dyrt för Jungner och att Kauders och jag kunde endast få tre hundra kronor i månaden. Det var bara att acceptera. Han ångrade sig — eller kanske var det Robert Ameln som ingrep — för plötsligt höjdes vår lön till fem hundra och dessutom fick vi en provision utgörande en procent av omsättningen. Snart skulle det visa sig att detta sammanlagt blev mera än vad herrarna hade tänkt sig. De stod dock vid sina åtaganden. Tyvärr lyckades redan då Stöldverket lägga beslag på en del genom att instifta en speciell krigskonjunkturskatt.

Det märkliga med detta avtal var dock det förtroende som Jungnerbolaget och dess verkställande direktör visade oss, två 26-åriga tjeckiska flyktingar som utan någon fullmakt lovade bort firmans Srb och Stys hela kunnande. Den ekonomiska satsningen var betydande, så ock hade förlusten blivit ifall vi hade misslyckats. Det var ett modigt beslut av Robert Ameln och inte det enda jag fick bevittna under mina trettio år i bolagets tjänst.

Kapitel 3

HEDERSMÄN OCH KUFAR

Det omöjliga hade alltså inträffat. Vi hade fått jobb och ett nioårigt avtal. Vi beställde maskiner, trots att det inte fanns någon fabrik. Vi måste samsas med Jungners tillverkning av loggar, signalmaterial, förgasare och med reparationsverkstaden för blybatterier.

Jungnerbolagets huvudkontor var bemannat med idel original, älskvärda, men reserverade. De accepterade mig och blev snart mina vänner eller åtminstone vänliga bekanta. Den förste var ryttmästare Fale Burman. En riktig svensk ryttmästare med rödblonda knävelborrar och mittbena på hjässan. Han fattade tycke för mig — kanske för att jag kom från ett land med god slivovic eller helt enkelt för att han tyckte om mig. Han var chef för avdelningen signalmaterial; en omfattande verksamhet med lyktor för SJ, gruvorna och för marinen. Burman hade mera charm än alla andra tillsammans, men var hetsig till tusen. En gång ville jag hjälpa honom på med överrocken, vilket gjorde honom så förbannad att han gav mig på käften. ”Så skröplig är jag inte än.” Burman var den förste som bjöd mig hem till sig, en riktig bjudning på Öfvre Östermalm med ritualer okända i Centraleuropa. I Sverige förekommer de numera bara i gamla filmer på TV. Jag tog miste på tiden eller så var mina kunskaper i svenska fortfarande bristfälliga. I alla fall kom vi en dag för tidigt. Fale, som öppnade, iklädd långkalsonger med snören släpande bakefter sade

bara: ”I morgon, ingenjören, i morgon”. Nästa dag kom vi en timme för sent. Men det blev ett förtjusande party där vi gjorde allting fel. Emellertid förblev vi goda vänner, även om vi aldrig mera blev bjudna.

Överingenjören Unge hade — tror jag — i sin ungdom konstruerat och byggt den första svenska roboten. Nu var han chef för loggavdelningen, där Mauritz Österman var konstruktör. Östermans logg, ritad någon gång kring 1918, tillverkades fortfarande, i stort sett oförändrad, och fanns, enligt vissa, på vart sjunde fartyg på världshaven. Österman var otroligt nyfiken. Det berättades, att en dag, då herrarna vid notiden, med värdighet, skred uppför kontorets trappa, hade Unge ett paket under armen. Österman efter honom: ”Vad har du i paketet, vad har du där?” Unge vänder sig om: ”Asch, det är bara skit” Österman: ”Men säg, vad har du där?” ”Jag säger ju att det är skit. Titta själv!” Österman river ivrigt upp Nya Dagliga Allehanda. Det var skit. Unge led av någon slags tarmåkomma och var på väg till sin läkare med ett prov.

När Österman fyllde femtio år, målade jag ett vikingaskepp åt honom. Det var försett med en ingeniörs logg och med behån och trosor hängande i masten på tork. Vid mottagningen på morgonen hann jag inte ens få i mig ett glas sherry, förrän jag blev utkastad av frun i huset för denna ”entartete Kunst” och för missfirmelse av nationens heliga ting.

Den förste jag kom i kontakt med i tjänsten var överingenjören Harry Nieckels. Han hade varit chef för Jungners batterifabrik i Bilbao. I spanska inbördeskriget satsade han på regeringen och blev därför tvungen att lämna Spanien. I Stockholm hade man inget motsvarande jobb åt honom och då fick han ta hand om den framtida optiska fabriken. Han talade franska, vilket passade mig, för

jag vägrade att tala tyska annat än i nödfall. Så kom det sig att Nieckels och jag vandrade fulla av förtröstan och fantasi, genom den halvruktna fabriksbyggnaden och planerade var vi skulle slipa linser och var montera kikare. Plötsligen tvärstannade Harry — av odören att döma — framför en pissoir och sa någonting på svenska. Han gick in och jag följde efter, såsom ordspråket — si amicus mingit minge aut mingere finge — föreskriver. Där stod vi bredvid varandra framför den gulbruna, vattenbestilade, amoniakdoftande väggen. Vid sådana tillfällen stirrar man, som bekant stint rakt fram. Då sade han någonting igen, bytte den högra handen mot vänstra och räckte mig den således lediga högra handen med några vänliga ord. Jag blev förvirrad, lösgjorde med samma ritual min högra hand och skakade den hjärtligt med honom. Allt var för mig djupt obegripligt. Men från detta ögonblick duade han mig.

Jag skrev till mina vänner i Prag: En underlig svensk manlig rit, säkert med anor från vikingatiden — kissar man med någon, så beseglas denna akt av ett oupplösligt brödraskap och man blir du och bror. Aldrig övervägde jag hur man blir du och syster, eller varför han gjorde som han gjorde. För övrigt övergick Nieckels snart till att uppfinna en accelerometrisk fartyslogg. Den bestod av en magisk pendel med några kondensatorer som avkände pendelns läge. Jag ville konkurrera och gjorde ett stort dosvattenpass med fotoceller vilka mätte blåsans deformation. Inte heller den fungerade. På sätt och vis förekom Nieckels idé flera år senare i flygplanet ”Tunnan”. För detta gjorde vi två i varandra rörliga, noggranna halvsfärer försedda med guldsegment som fungerade som kondensatorer. Men de styrdes av ett gyro i stället för en pendel.

I oktober 1939 kom min nuvarande hustru från Prag. Det var oväntat och otroligt att hon hade fått utresetill-

stånd. Så oväntat att jag fick avstå från att träffa Elisa som hade en modistbutik på Karlavägen och så otroligt, att jag tvekade att ta henne med till tjeckoslovakiska klubbens sammankomst. Min medhjälpare och chef från fabriken ingenjör Arne Fagerman blev även mitt bröllopsvittne. Vid den enkla bröllopsakten råkade förrättaren göra en retorisk paus och min hustru sade, såsom hon var instruerad "jaha". Varpå ämbetsmannen, tydligen van att ha utländska kunder, svarade på tyska. "Vänta fröken tills jag säger till."

Jag bjöd Fagerman med hustru och Kauders på en beskedlig bröllopsmiddag på Gyllene Freden. Min hustru, som var oerfaren i det mesta och i synnerhet i svenskt bordsskick, skålade med fru Fagerman i Ramlösa. Denna blev förnärmad, reste sig och gick. Ingen har sett henne sedan dess, inte ens Arne Fagerman.

En fin kollega var även direktören C.G. Lindblom. Jag tror att han sysslade med patentärenden — kanske inte det; det räckte att han var fin. Hans insats i världshistorien blev kort men betydande. Han vann nämligen slaget vid Stalingrad. Långt före kriget lyckads han övertyga den ryska krigsmakten om den alkaliska NIFE ackumulatorns förträfflighet. På det sättet blev han rik och fin. Sedan kom Stalingrad, där de tyska blybatterierna jämte SS och den VI.arméen frös ihjäl, men ryssarna med Nifebatterier från Oskarshamn i sina stridsvagnar klarade kylan och den ärorika tyska sjätte arméen. Är det förmätet att påstå att det var Lindblom som vann slaget om Stalingrad?

Firman präglades av och präglade sina tjänstemän, med sitt valspråk: Verka genom att finnas. Min centraleuropeiska beskäftighet och ettrighet var egentligen mycket störande. Att finnas var en tillräcklig raison d'être och respekterades både av kunderna och av verkställande direktören.

Några bivillkor — såsom att vara välklädd i lagom sliten kostym, ha rena skor och distingerad slips, samt att passa tiden — klockan nio — var för flertalet anställda lätta att uppfylla. Pondus fyllde alla, liksom den Helige Ande fyllde Jesu lärjungar. På denna punkt lyckades Robert Ameln inte nämnvärt med mig. Utom i det militära, där jag avancerade till underlöjtnant, hade jag inte i någon hierarki nått en pondusalstrande ställning, alltid var jag en sufflör, en grekisk slav, en grå eminens. Nu kompenserade jag bristen med ett — som jag tyckte — lite elakt pajaseri.

Det gick ett par år och vår omsättning växte till fyra, fem miljoner kronor, vilket då var ett mycket aktningsvärt belopp. Vi fick en försäljningsavdelning bemannad med Acke Axelsson och senare med Åke Deijfen. Acke var en snäll brumbjörn som gjorde goda affärer tack vare sitt förtroendeingivande yttre. Jag kände mig såpass hemma att jag utsatte den, enligt mina begrepp, vansinnigt flegmatiske Acke för en mängd practical jokes. Han inbjöd till det. Mea realiserade mörkblåa cheviotkostymer för 160 kronor stycket. Acke noterade det: ”Varifrån har Nyström fått pengar till en ny cheviotkostym? Och alla andra ungdomar?” Jag, iklädd en ny cheviotkostym, svarade: ”Ja men det är ju firmans!” ”Hurså?” ”Visst. Firman vill ha snyggt klädda anställda. Har du inte fått en?” Acke rusade till direktören och begärde en kostym.

Ackes stora hobby var båtar. Han pratade båt hela dagarna, tills det blev långtråkigt. Emellertid bjöd Åke Deijfen mig och min fru på en båttur. Också fru Deijfen var med, trots att hon var mycket havande. På måndag morgon kom Acke instörtande: ”Nå, hur var utflykten?” ”Mycket rolig”. ”Och hur klarade hon det?” Hon ska väl snart föda?” Fan flög i mig och jag svarade: ”Visst. Hon födde ombord. En grabb”. ”Va?” Acke blev konfundrad och

hans första tanke gällde naturligtvis båten. ”Men hur fick ni båten ren?” ”Jaa, vi hävde in vatten och sedan körde vi runt med självrensningen”. ”Mycket förståndigt, det ska jag komma ihåg.” Han misstänkte ingenting, inte ens när jag berättade att grabben skulle heta Mälle, eftersom han föddes på Mälaren.

En historia blev till utan min insats: Robert Ameln, av någon outgrundlig anledning, bjöd hela besättningen på middag i sitt hem. Mig veterligen har det aldrig hänt vare sig förr eller senare. Acke sprang med inbjudningskortet till direktören. ”Se här, direktören, hur Vogl driver med mig, det är väl aldrig sant att direktören bjuder!”

Acke förblev en oreserverad vän och skrattade mest själv, när han blev lurad. I sin enkelhet upptäckte han att vi måste lära oss att välja produkter och inte nappa på varje förslag. Men det stred mot gamle Herrns säljidé; ingen kund får lämna butiken utan att ha handlat.

Det fanns många kufar på Jungner. Egentligen var vi kufar allihopa. En del omgärdade sig, med en åtminstone för en utlänning, ogenomtränglig revirgräns. De får skylta sig själva att de därigenom gått miste om den berömmelse, som denna skrift hade kunnat skänka dem. Ofta visste man inte vad de sysslade med, men de fanns och glänste med sina kufiska egenskaper. En tog mig varje vecka till Skansen, där vi sjöng allsång under ledning av Sven Lilja. Jag kunde Sesvarterudolf långt innan jag var i stånd att föra en mera sofistikerad svensk konversation. Dock tränade jag den vid dansen som följde allsången, och även efter dansen. Jag hoppas att alla dessa trevliga flickor ännu minns.

Man vill gärna se ett företags framgångar som ett verk av styrelsen, av verkställande direktören, av ekonomerna, av reklamavdelningen. Men sanningen är en annan: Det

är den blyge, oansenlige, verbalt efterblivne konstruktören som blåser in i produkten dess själ, pålitlighet och lönsamhet. (Det enda undantaget från denna regel är jag själv och vännen Herbert Hogdal på AGA. Sannerligen är vi varken blyga eller verbalt efterblivna).

En sådan konstruktör var Fritte Lindström. Han fick det otacksamma uppdraget att konstruera ett kylskåp, eller rättare sagt ett isskåp som skulle konkurrera ut Elektrolux. Möjligen är denna historia ännu lögnaktigare än de övriga, men det sades mig, att de två uppfinnarna av Lux kylskåpet hade arbetat hos Jungner. När kylskåpet började fungera, begärde de royalty. För Robert Ameln var detta en otrolig fräckhet. Han kunde inte begripa att en anställd skulle ha mera än sin lön och sade blankt nej. Då slutade uppfinnarna och det blev Elektrolux. Den gamle herrn blev förgrymmad. Någon fick idén till ett isskåp, vari en reglerbar fläkt skulle blåsa luft över ett isblock in i kylutrymmet. Iskarlarna med ett läderförkläde på skuldran och en stor istång hade då inte dött ut. Begripligen blev hela projektet en flopp och iskarlarna försvann ur stadsbilden. De överlevdes dock av ett antal mystiska vita lådor i firmans förråd.

I detta förråd härskade enväldigt den fulsnygge förmanen Liljemark, som hade rykte om sig att vara svår på flickor. Kan hända det var tvärt om, för han var så fulsnygg. Därför slutade han nesligt och blev garderobier på Tattersal, där han aldrig tog betalt av mig.

Under lagret fanns ett stort källargarage med direktörens chaufför Forsmark som var ännu enväldigare än Liljemark och trodde sig styra firman. Kanske gjorde han det. Där fick jag mig tilldelad en plats mitt emot sonens Jaguar, som aldrig fungerade — bilen alltså. Det var viktigt att ställa bilen med 25 millimeters noggrannhet. Sedan dess kan jag

parkera med 25 millimeters noggrannhet. Forsmark vägrade att köra någon annan än verkställande direktören. När denne dog så dog Forsmark, som hövdingens trogne häst. En gång skulle han köra öl till Skägga, familjens lantställe. Det var fem öre billigare om man hämtade det på bryggeriet. Då fick jag följa med för att bese en av Sture Ameln konstruerad segelbåt, typ Lisbeth. Under en presenning fick jag se en båt och den blev min för sexhundra kronor. Sedan gick jag på en segelkurs hos optikern Gert Preisler. Kursen hjälpte föga. Han hade glömt att tala om, att sjösättningen celebreras med minst en halvpanna renat per man. För denna försummelse lyste gubbarna i klubben mig i bann och vägrade att delge mig någon som helst praktiskt sjövet. I smyg studerade jag då hur andra gjorde och seglade med hjälp av telefonkatalogens karta på Oxdjupet. Natten sänkte sig, jag klädde av mig i pyjamasen, borstade tänderna (inte heller detta är shipshape) och gick till kojs. Jag väcktes av att båten plötsligt krängde våldsamt, kravlade ut och såg en väldig svart mur med en massa elakt lysande prickar. Det var Finlandsbåten. Jag hade ankrat mitt i farleden. Som tur var, kunde jag inte heller ankra och drev sakta i vassen. För ingenting i världen kunde jag angöra en brygga. Så jag uppfann en ny metod: jag band en lagom lång lina runt midjan, simmade i land och drog båten efter mig. Det gick mycket snabbare än på det ortodoxa sättet. När jag sedan blandade sågspån i lacket för att inte halka på däck, blev jag för all framtid exkommuniserad ur Ekhasgens båtklubb. Vad annat kan man vänta sig av en man född i Europas geometriska mittpunkt? Mina vattenvägar är kantade av tappade propellrar, även hela motorer, om de inte hade brunnit upp dessförinnan, avslitna rodervajrar, krockar och felplacerade öar och vikar.

Kapitel 4

VERKSTAD OCH ANDRA ÄVENTYR

I början på juni 1939 anlände från Prag tre värdefulla medarbetare: Sadek, Novak och Fleyberg. Den sistnämndes värde blev kanske inte så stort för Jungnerbolaget, så som händelserna utvecklade sig. Han var österrikisk socialdemokrat och hade flytt till Prag. Framför allt var han en skicklig linsslipare. I valet mellan honom och en tjeckisk verkmästare som ville ha ett ofantligt belopp för att byta ut det framtida helvetet mot de svenska smörgåsarna, var det naturligt att hjälpa österrikaren. Underligt nog, hamnade verkmästarens son trettio år senare i ett österrikiskt uppsamlingsläger. Honom hjälpte vi hit, gav honom arbete på sliperiet och historien har upprepats.

Den gode Fleyberg försvann samma dag slipmaskinerna blev installerade. Ingen visste vart. Ett tag misstänkte vi Gestapo, men efter några månader kom det ett brev från England innehållande en ursäkt samt två hundra kronor som jag hade lånat honom. Han hade varit så rädd för nazisterna eller besviken på tillvaron i Sverige, att han hade flytt — tydligen med hjälp av mina två hundra kronor. . Följden blev att jag själv måste bli slipare och verkmästare och i detalj måste sätta mig in i slipteknologin på ett sätt som få andra konstruktörer ha blivit förunnat. Naturligtvis visste jag hur man skulle göra, men bara von oben, inte von unten. Redan som grabb hade jag följt min pappa till firman Gebäuder Eckstein i Nyrsko i Böhmerwald, där man slipade

glasögon för Indien och för de fattiga i Europa. Medan Gebrüder Eckstein levde livet i Wien, kutade gubbarna i Nyrsko runt ett stativ eller en pelare på vilken var fäst en svamp med fastbeckade linsämnen. I handen höll de en skål av gjutjärn och då och då skvätte de en näve i vatten uppslammad sand mellan verktyget och arbetstycket. Finslipningen skedde maskinellt, d.v.s. arbetsstycket roterade och skålen rörde sig över ytan, styrd av en arm. Allting var rött av polermedel, järnoxid (Fe_2O_3), det som i Sverige kallas "falurött". Även arbetarna var röda där de rörde sig i den röda skymningen som överstepräster i en katedral. Som av mystisk rökelse fylldes katedralen med en bedövande doft av kokande polérbeck. Fabriken gjorde ett lika djupt intryck på mig som St. Veitsdomen i Prag; ja den präglade mig för all framtid.

Dagens sliperier, där man tryckpolarer en lins med polyuretan i stället för beck och ceriumoxyd i stället för falurött, är i sin sterilitet helt fria från all högtidlighet och romantik. Vårt gamla sliperi i Prag, som producerade ofantliga mängder optik av mycket hög kvalitet, styrdes av vresiga verkmästare fulla av hemligheter och skrock. Rituellt och i smyg blandade de sitt polérbeck och skrapade polérverktyget på hemliga ställen enligt metoder som de inte anförtrodde någon annan, och inte varandra heller.

Ja, där stod jag, övergiven av Fleyberg, ensam med mina just installerade maskiner i vindsvåningen på gårdshuset Riddargatan 17. Efter allt skryt vid förhandlingarna kunde jag ju inte erkänna att jag bara var en bättre amatör. I stället satte jag igång och lusläste de få futtiga böcker och anteckningar jag hade med hemifrån; jag fick flera hemlighållna nervsammanbrott och råkade ut för elaka eksemer. (Kanske var de framkallade av kontakten med beck eller terpentin som man tvättar linserna med). Mina

drömmar- i den mån jag kunde sova — bestod av interferensringar, sådana som man kontrollerar linsradierna med. Mina fingrar blödde och mina naglar var bortslipade.

Vår första beställning var plankonvexa linser för en signallykta till marinen. Lyktan var ryttmästarens Fale Burmans konstruktion och stolthet, men linserna som ursprungligen hade beställts i Tyskland uteblev av begripliga skäl. Pukebergs glasbruk försökte, men deras flampolering deformerade ytorna för mycket. Nu gällde det. Den första linsen som föddes blev rödbrun: på något sätt hade polermedlet bakats in i glasmassan. (Senare har jag försökt uppnå samma effekt, men aldrig lyckats.) Efter några dagar kunde jag dock stolt visa upp flera riktiga linser. De beundrades som de vises sten. Från den dagen blev Fale vår vän. Han skaffade oss uppdraget att göra en riktkikare för en stor signalapparat. I övermod använde jag s.k. Schützprismor. De liknar prismor av "det andra Porro-systemet" men de reflekterande ytorna är liksom sammanträngda så att glasåtgången blir mindre. Jag tror att vi använde i prototypen tjeckisk optik, men snart fick vi igång diamantsågen, grovslipningen, finslipningen och poleringen så att vi kunde tillverka vår egen.

Vi delade vindsvåningen i gårdshuset med en reparationsverkstad för blybatterier — en i dag litet löjlig verksamhet. Stora starka gubbar öppnade obrukbara ackumulatorer, ersatte sönderfallna elektroder med nya och förslöt batterierna med asfalt. Batterierna forslades från och till lastbryggan på gården. Gubbarna måste därvid passera det nyinstallerade sliperiet där jag förtvivlat kämpade att handpolera plana ytor. En gubbe var särskilt intresserad, stannade ofta med sin last, tittade och sade någonting. Till slut förstod jag att han ville försöka. Jag gav honom mitt arbetsstycke, en plantolk. Han satte sig vid maskinen,

tog glasbiten i sina kraftiga fingrar och det slog mig att det var samma grepp som fackfolket i Prag använt sig av. På något sätt lyckades jag förklara vad saken gällde och efter någon timme var plantolken färdig. Avvikelsen från originalet var en femtedels ljusvåglängd. Mannen hette Adolfs-son, hade inget förnamn eftersom han kallades Adolf och blev min första arbetare. Han var en naturbegåvning och dessutom trevlig och trogen. Några veckor senare när vi började tillverka takprismor, lovade jag honom två kronor i premie för varje lyckad prisma. Det var ingen överbetalning när man betänker att vinkelnoggrannheten var fem bågsekunder och det tillåtna planhetsfelet möjligen en halv ljusvåglängd. Takåsen måste vara vass, utan minsta flisa eller rundning. Inte desto mindre blev jag utskälld, för att jag fördärvade folket med höga löner. Förklaringen att en millionorder på luftvärnkikare skulle gå omintet om vi inte lyckades med prismorna godtogs inte. Efter några månader producerade Adolf fler exakta prismor än vi behövde och han kom upp i samma lön som fabrikschefen. Men överflödet bröt ned honom. Han var ovan vid så mycket pengar och började dricka. Hans output krymte nästan till noll.

Även nästa medarbetare rekryterades från batteriverkstaden och även med honom hade jag en otrolig tur. Snabbt lärde han sig behärska hela tillverkningsteknologin och fann dessutom tid att på kvällarna läsa till ingenjör. Han hette Järheden, men kallades Johan, eftersom han tidigare hetat Johansson. Sedan han blivit färdig ingenjör fortsatte han som förman i sliperiet och blev ”mannen som kan allt”. Vi byggde en rad underliga maskiner tillsammans, det fanns ju inga sådana att köpa: Linscentrermaskiner av apparater för slipning av motorventiler. Maskinerna för tillverkning av små linser baserades på rullhjul, sådana som annars

sitter på fåtöljer. Ända till sin död ritade Johan alla verktyg för sliperiets behov och dessemellan stod han vid diamantfräsen.

Johans och mina konstruktioner var dagsländor gjorda för ögonblickets behov. Däremot konstruerade en annan av mina medarbetare, Harry Joss, för evigheten. Vissa av hans maskiner är fortfarande i drift. De överlevde en lång rad av företagsombildningar och verkställande direktörer. Och vad mera, de överlevde Harry med fyrtio år. — Harry levererades från Prag med delar för pansarvagn mod. 40, som under hans ledning skulle monteras vid Oskarshamns varv. (varvet tillhörde Jungnerbolaget.) Samma dag Harry satte ihop sista vagnen marscherade Hitler in i Prag. Harry hade ingen lust att åka tillbaka och Robert Ameln hade ingen lust att behålla honom. Det fanns ju inget arbete som passade. — Visserligen kunde Joss konstruera stridvagnar som ingen annan i Sverige, men inte trodde man sig behöva fler sådana: en serie hade ju just levererats! —

Av gott hjärta erbjöd Jungnerbolaget honom tre hundra kronor i månaden, take it or leave it. Du kan själv hitta på något att syssla med. Vårt behov av slipmaskiner kom då lägligt. Det var bara synd att efter kriget ingen insåg det dolda värdet i hans alster, de hade kunnat bli en stor produkt. — Han var för stolt för att begära högre lön, han gick bara och grämde sig med sina tre hundra i månaden.

När år 1941 Jungner tävlade med Scania Vabis och med Landsverk om leveranser av nya stridvagnar, då steg Harrys värde och betydelse mera än han själv anade. Den som hade Harry kunde vara säker på att få ordern. Han kontaktades av Scania Vabis och i ren ilska tog han jobbet. Det blev ett svårt slag för Ameln, som förklarade alla tjecker för perfida, skumma och opålitliga. — Det föregående var att Harry sålde sig för billigt. Han kunde ha fått en för-

mögenhet, blivit teknisk direktör eller vad som helst. Jag kallades till V.D. och fick en ställföreträdande utskällning. "Att han inte skäms, firman hade ju skaffat visa för tre olika brudar från Prag och när damerna kom så föll de inte på läppen utan returnerades en efter en. Och det här är tacken." — När jag dristade mig till att stillsamt och underdånigt invända att de tre visa gällde kanske en och samma dam, den charmanta Slavka Joss, så blev svaret "Hm. Nej de hade olika hårfärg varje gång." Slavka var förföriskt rödhårig, så att säga från botten.

Vindsvåningen fylldes så småningom med maskiner och av den robuste verkmästaren Ragnar Danielsson, som fast och pålitligt ledde produktionen i trettiofem år. Han hade förmågan att skaffa intresserade medhjälpare. Orden "det klarar vi inte" ingick inte i hans ordförråd, även om det ibland hade varit ekonomiskt befogat. Vi klarade verkligen allting: mikroskopsobjektiv med halvsfäriska frontallinser med 1 mm diameter, optiska avståndsinstrument med tre meters bas, plana ytor med 10 kilometers tillåten krökning och vinklar med 1 — 3 sekunders noggrannhet. När jag var osäker på vår förmåga, så uteslöt jag från ritningen alla toleranser; meddelade endast muntligen att "det här ska vara djävligt noga." Och det blev det — även om de ofullständiga ritningarna till slut blev en dålig vana.

Egentligen är det underligt att jag inte kommer ihåg några krumelurer eller lustigheter från verkstaden. Tidernas tyngd och den höga arbetstakten tillät inga extravaganser. Alla tog jobbet på djupt allvar, ingen slarvade. Som mest hade vi sjuttio arbetare bara i sliperiet, och jag blev god vän med alla. Verkmästare Novak gick längre. Han gifte sig med den trevliga Rosa. När sonen Jaro kom sex månader senare, så spriddes ryktet i verkstaden, att sydlänningarna är snabbare. Och det vann allmän tilltro.

På något mystiskt sätt fick vi glas från Tyskland. Det ryktades att vi levererade litiumhydroxid i stället. Glaset var inte så dyrt, men svåråtkomligt. Därför blev kassationer i stort sett otillåtna: En repig lins slipades om många gånger. Och när det inte längre gick, så användes glasbiten till en mindre lins. Periskopiska utblicksprismor för stridsvagnen m/41 krävde så mycket råglas, att det inte gick att skaffa utifrån. AGA, som hittills inte sysslat med instrumental optik, åtog sig att tillverka råglaset i Fåglaviks glasbruk, men misslyckades skändligen. Vagnarna stod blinda. Myndigheterna erbjöd sig att finansiera ett optiskt glasbruk, men gamle Ameln avvisade stolt erbjudandet; om han ville bygga en fabrik, så skulle han betala själv. Dessutom hade han en gås oplockad med såväl AGA som med stridsvagnen m/41. En oskyldig kemist, Bertil Jakobsson, beordrades från Fliseryd till Stockholm. I Jungners Fliseryds fabrik hade han sysslat med utveckling av batterier och om glas visste han bara att man kan fylla det med snaps. Vi satte oss — egentligen tror jag att vi alla stod i givakt, bara direktören satt — i styrelserummet och Robert Ameln stötte ut sina order som ett gammalt sjölejon: — ”Ingenjören vet ju hur man gör optiskt glas?” — Jag vågade inte opponera mig. — ”Jakobsson kan kemi, så kan ni tillsammans göra glas — ” Jakobsson vågade inte opponera sig. ”Gå då och gör det.” För Jakobsson var allting klart, men jag fick stora skälvan. Jakobsson började med att från KTH låna en tjock bok, Handbuch der Glaskunde eller så, och sedan drog han sig tillbaka till sitt lab i Fliseryd. Två månader senare fick jag från honom en bit glasaktigt material som mest liknade porös betong. Han ville att jag skulle mäta dess brytningsindex. Det var verkligen bor-kronglas, i alla fall i optiskt och kemiskt hänseende. Flera prover kom och det blev mer och mer glasliknande, även om sliror och blå-

sor fortfarande gjorde dem oanvändbara för optiska ändamål. Jakob byggde då en omröringsmaskin, där en keramisk omrörare rörde i smältan. Den var fäst vid en fyra meter lång arm som genomströmmades av kylvatten. Jag kom ihåg att glasgubbarna i Böhmerwald brukade kasta några råa potatisar i glasmassan. Ångan från den sönderbrända potatisen vållade en explosion och drev ut alla gaser — som när man skakar en flaska pilsner.

Så lyckades Jakobsson på kortare tid än ett år tillverka alla glassorter som behövdes för att göra en prismakikare och det i ganska hygglig kvalitet. I Fliseryd hade man just då inte mycket annat att göra. Gubben Ameln hade visat att han kunde göra vad AGA inte kunde och han gjorde de stridvagnar användbara för vilka han tidigare så nesligt förlorat beställningen. Detta var nog det viktigaste för honom.

Ett optiskt glasbruk byggdes upp i Oskarshamn. Det liknade inget annat glasbruk: En transportör matade i en aldrig sinande ström vackra småländska björkar in i en gasgenerator som höll tre smältugnar i gång. Man använde den gamla klassiska metoden: när omröringen var avslutad, lät man degeln sprängas av sig själv. I den kallnande glasmassan sökte man sedan ut de klumpar som inte var sliriga och blåsiga. I en form värmdes de till uppmjukningstemperaturen, så de liknade en tegelsten. Den kyldes sedan i programstyrda elektriska ugnar. Efter detta råpolerades varje sådant block på två motliggande ytor för att man skulle kunna kontrollera spänningar, sliror och blåsor. Deglarna var stora, tunga och otympliga. När man efter kriget slutade med tillverkningen av optiskt glas, så fanns det på förrådet hundratals femhundredliters deglar med tio centimeter vägg tjocklek. Antagligen kom de till användning som fyllning när man byggde Ölandsbron. — Vad skall fram-

tidens arkeologer tro?

På tal om att sluta tillverka: På fyrtioalet kämpade man ursinnigt att hålla en produkt vid liv. I dag har man blivit mycket skicklig i att avveckla, men tydligen glömt konsten att börja något nytt. I socialistisk dialektik kallas detta för företagsstrategi. Då, på fyrtioalet, räknade man med en numera bortglömd faktor: den inmatade startenergin som går restlöst förlorad vid nedläggningen. Därför kämpade vi för att rädda glasbruket.

Jag var bekant med tekniska chefen vid det anrika glasbruket Parra-Mantois i Le Vésinet nära Paris. I förhoppning att där kunna få någon hjälp, åkte Jakobsson och jag dit, för att åtminstone se hur man verkligen gör optiskt glas, när man behärskar konsten. Jag led av ischias, men resan kunde inte uppskjutas, inbjudan kunde då falla i glömska. Väl framme i Paris visade det sig att det var helgdag. Jag föreslog att vi skulle stanna i Paris, så att jag, mina hemiska ischiassmärter till trots, skulle kunna guida Jakob runt. Han höll sig med en del originella småländska åsikter; framför Ritz förklarade han att i Oskarshamn har de Stadshotellet och på Place de l'Opéra konstaterade han att trafiken var ungefär som på Stora Torget.

Vid Notre Dame var jag helt slut och ville gå in för att vila min rygg och mitt ben. Jakob vägrade att beträda en katolsk helgedom. Det stred emot hans rätta evangeliska tro. Så jag gick in ensam. Högmässan pågick. Svettig och eländig sjönk jag ned på den enda lediga platsen. Menigheten reste sig, jag fick följa med, mina smärter till trots, och jag fick sätta mig igen, smärtorna till trots. Gymnastiken upprepades om och om igen. Inte tänkte jag därvid några särskilt heliga tankar. — Ite missa est-mässan var slut och menigheten vällde ut. Jakob stod där jag lämnade honom och vi gick till en restaurant på Rive Gauche. Först

när jag skulle öppna den tunga entrédörren upptäckte jag att det gick utan minsta besvär: Jag var helt fri från smärtor. Ett under hade skett i Notre Dame. Vi gick tillbaka, för jag ville lägga fem tusen francs (gamla) i kollekten. Snål som jag är, så blev det bara två tusen. Därför plågas jag fortfarande då och då av smärtor.

Notre Dames nåd räckte inte heller till för Oskarhamns glasbruk. Det flyttades till Ruda där vi tillverkade kemiskt glas och ganska originellt konstnärligt glas. Det var inget fel på tekniken, men mellanhändernas vinster och stora omkostnader ledde till en snar undergång. — En dag, då ekonomin gjorde sig särskilt illa påmind, utnämndes jag helt oförhappandes till verkställande direktör för glasbruket. Det är enda gången någon kommit på idén att göra mig till V.D. Jag visste att de personer som dittills haft jobbet verkligen hade gjort allt som stod i deras makt och jag kände även min egen begränsning. Emellertid var det otänkbart att tacka nej när Ameln gav en order. Så jag ringde Englund, som var bas i Ruda, beklagade och bad honom fortsätta som vanligt utan att bry sig om mig. En eller två månader senare kom ingen ihåg, inte ens Robert Ameln, att jag var verkställande direktör för Ruda Glasbruk. Egentligen är jag det fortfarande.

Kapitel 5

KUNDERNA KOMMER

Vår första storkund var Armétygförvaltningen, företrädd av överstarna af Sillén och Peyron. Vi fick offerera en stor observationskikare för luftvärnet. Kauders gjorde utomordentliga ritningar, men herrarna förklarade att de var militärer, inte ingenjörer. De ville se kikaren eller möjligen ett fotografi. Och det var bråttom. — Hur kan man fotografera någonting som inte finns? Visst kan man det, när man kämpar för sin existens. Med ledning av Kauders ritningar ritade jag på kvällen i stort format ett foto av det obefintliga instrumentet. Morgonen därpå förminskades bilden och på eftermiddagen presenterade vi en fotoliknande bild av vår första produkt, luftvärnkikare OLA 1. Herrarna var mycket nöjda och vi fick en beställning på 800 enheter. Jag tror att en del är i bruk fortfarande.

Det verkligt svåra var att redan på ritplankan anpassa konstruktionen till bristen på maskiner, material, halvfabrikat och kunnigt folk. I jämförelse med Centraleuropa var Sverige då ett industriellt u-land, i synnerhet när det gällde finmekanik. Det är möjligt att många i senpatriotisk yra kommer att förneka detta, men det hände att vi måste svara vanliga standardskruvar. Jag har redan berättat hur vi fick snåla med råglaset. Även verktyget för olika linsradier var tidsödande att få fram. Därför bestod t.ex. vidvinkelokularet i luftvärnkikaren av två identiska akromater, framställda med bara en enda radie.

Då jag nu nostalgiskt bläddrar i den första ritningsboken, finner jag att anbudsritningarna för luftvärnkikare var daterade september 1939. Det var då jag gjorde det falska fotografiet. Idag finner jag det otroligt djärvt, för att inte säga dumristigt att åtaga sig ett sådant arbete endast två månader efter att de första maskinerna installerats. Ritningarna för serietillverkning påbörjades i oktober och om jag inte minns fel så började man leverera serien innan semestern 1940. Något i världshistorien gjorde att alla hade bråttom.

Det första instrumentet som infördes i ritningsboken var dock som jag redan berättat, den lilla riktkikaren för Fale Burman. Då vår fabrik fyrtio år senare flyttades från Solna till Lidingö hittade man en kartong innehållande tio Falekikare. De var fortfarande felfria, utan beläggning och smutspartiklar på glasytorna. Detta säger litet om kvaliteten.

— Jag borde här upplysa om att när en fackman vill bedöma kvaliteten hos ett optiskt instrument, så tittar han in genom objektivet mot en liten ljuskälla. Repor, prickar och dålig rengöring uppträder då ljust på mörkare bakgrund. Vid dålig putsning bildar restpartiklarna kondensationskärnor för vatten och flyktiga oljor. I tropiska områden kan där även mikroorganismer få fotfäste. Med tiden bildas en grå beläggning, som kan urlaka glasytan. Det störande skiktet kan då även vara färgat. Instrumentet blir obrukbart och oreparabelt. Instrumentaloptiken använder sig av grovt tre hundra olika glassorter. De har olika känslighet mot miljöns pH värde och ytans renhet.

Men nog om detta och tillbaka till det roliga. På något sätt blev vi upptäckta av andra företag som behövde optik och även av glasögonoptikerna. Deras patriotiska känslor främjades av de växande svårigheterna att importera från Tyskland. Efter kriget kyldes de dock med ännu högre has-

tighet. Förklaringen är att vi ville hålla avansen nere och möjligen även priserna. Det framgår av den relikrika ritningsboken att vi redan i september 1939 sålde takprismor till firman Carlsson och Österberg och till firma Lyth. En av de större leverantörerna till försvaret, Gerhard Ahréns Mekaniska Verkstad (Arenco) litade tydligen inte riktigt på oss eftersom de inledde samarbete med den ungerska Gamma-koncernen. De försökte följa Robert Amelns mönster men lyckades inte. Efter några år fick vi erbjudande att köpa deras optiska sliperi på Alströmergatan. Jag var med vid uppgörelsen mellan Ahréns direktör von Segebaden och vår fabrikschef Herman Rydberg. Detta är den enda gången som jag fått bevittna en affär mellan två gentleman. Rydberg: "Vad tror Bror sliperiet är värt." von Segebaden: "Nog tror jag så där tre hundra tusen." Rydberg: "Då säger vi väl det då." För honom var det uppenbarligen ofint, att betvivla trovärdigheten eller att pruta och för von Segebaden att komma med ett överpris.

Jag vet inte om någon har doktorerat på temat: "Psykoanalys av företag". En sådan avhandling skulle kunna leda till en docentur och till ett utförligt referat i dagspressen. Alla anställda i ett företag är präglade av dess anda på samma vis som Lorenz' ankor. I forna tiders skrå liknade lärlingar och gesäller sin mästare. Vilket bromsade all utveckling. I ett modernt företag är de anställda uniformerade i sitt uppförande mot utomstående och mot varandra och i ordhållighet och trevlighet i största allmänhet. Det börjar med damen i receptionen. Omedvetet vill alla likna verkställande direktören eller ledningsgruppen, vilken redan liknar honom. Om denne bär fluga eller helskägg så ökar förekomsten av dessa attribut i företaget. Alla deltar i samma ändlösa sammanträden och skaffar sig samma ordval och diktion. Med en viss förenkling: En del företag blir

befolkade av idel gentlemän och det finns andra där alla är hästhandlare, pultroner, kräk, libertiner. Om någon känner sig träffad, så var det avsikten. Arengo hörde till den första gruppen. Vilka som hör till den andra får förbli min hemlighet.

Innan Arengo likviderades — kanske just på grund av de ovan beskrivna egenskaperna — utvecklade vi för dem en rad originella instrument. Dit hörde ett zenitpanoramiskt periskop. När prototypen var färdig och monterad på sin plats, så befanns det att i ett visst läge tittade periskopet rakt in i en skrymmande radarantenn. Tablå. Jag tror att det var Karl-Erik Stålberg från Arméförvaltningen som kom på en genialisk lösning på problemet. Ingen trodde dock att den var möjlig att utföra. Men vår slipmästare Kurre Sund räddade situationen. Han lyckades tillverka stora rombiska prismor med den enastående noggrannheten av en eller två bågsekunder. Prismat delade objektivet öppning i två halvor, vilka med hjälp av detta prisma flyttades optiskt ca hundra millimeter från varandra. När den ena gluggen skymdes av antennen, så såg man genom den andra och tvärt om. Att Kurre lyckades berodde nog på att han betraktade linsslipandet snarare som sin hobby och konst som sitt yrke. En gång, för tjugo eller tjugofem år sedan visade han mig ett otroligt konstverk av optiskt glas, nonfigurativt, tillverkat med optisk teknik. Han hade skapat något helt unikt, ty han ensam var samtidigt konstnär och optikslipare. Några av mina vänner, däribland Marcus Wallenberg, hedrades med Kures alster. Både vår V.D. Elvir Berggren och jag insåg Kures storhet. Vi bad honom göra en kollektion på tjugo, trettio verk att ställas ut hos Svenskt Tenn eller NK. Därefter skulle han framställa ett antal numererade exemplar, ungefär som man gör med grafik. Firman skulle arrangera allting och

hade inget vinstintresse. Vi ville bara göra Kurre känt som konstnär och samtidigt skaffa vårt företag goodwill. Då sa han nej! Nej, och ingenting i världen kunde förmå honom att ändra sig. Därför fick slipmästare Kurre Sund aldrig det erkännande han var värd och firman fick ingen goodwill. Och Marcus blev aldrig medveten om, vilken unik skapelse han blivit ägare till.

Det insåg han tydligen inte när han sålde hela den optiska fabriken till Bofors. Kanske insåg ingen i hans omgivning det heller. Allt detta är dock en mycket senare historia: I ritningsboken har vi ju inte kommit längre än till början av fyrtiotalet.

Kapitel 6

EN DOFT AV DEN AKADEMISKA VÄRLDEN

Snart blev vi upptäckta av den akademiska världen, dels på grund av avspärrningen, dels därför att vi hängav oss åt alla problem med stor begeistring. Kanske var vår drivfjäder en dröm om att någon gång i framtiden få bestiga Parnassen själva och att i förväg få vara Du och Bror med gudarna. Akademikerna var mycket mänskliga, särskilt vid bedömningen av de egna innovationernas ekonomiska betydelse. Den vetenskapliga iveren var mest intensiv hos docenterna, och avtog sedan dramatiskt efter en eventuell professorsutnämning. Företaget hade en mycket liberal, ja, mecenatisk inställning när det gällde offerterna till vetenskapare. Allt var idylliskt.

När kriget närmade sig slutet, lade vi upp ett storslaget program med ett medicinskt mikroskop som huvudprodukt. Som rådgivare hade vi professorerna Torbjörn Caspersson och Häggquist även kallad Skägget, men de kunde inte ge oss några råd i ekonomiska frågor. Tyskland låg fortfarande i vackra ruiner, så vi kunde inte, som man gjorde före kriget, köpa vissa arbetslukande komponenter hos specialfirmor. Allting fick vi tillverka själva. Och när specialfirmorna så småningom kom ingång, så fortsatte vi ändå. Inte undra på att våra produkter blev dyra. Men det var en rolig robinsonad.

Ett immersionsobjektiv, som ger den högsta möjliga optiska upplösningen / ca 0,0002 mm / har en halvsfärisk

frontallins med radien 0,7 millimeter och den får inte avvika från den sfäriska formen mer än en eller två ljusvåglängder. I de gamla centraleuropeiska fabrikerna gjordes sådana linser av erfarna gubbar, som höll mellan fingrarna någonting som såg ut som en tändsticka. Tändsatsen var linsämnet som polerades i en liten roterande skål. Sådana specialister hade vi inte, så vi fick istället konstruera och tillverka maskiner själva, och det var bråttom. De första tyska mikroskopet dök upp och Torbjörn Caspersson lämnade arenan. Det såg mörkt ut, men vi fick en order på femtio kompletta kursmikroskop från Uppsala. Så vi gav inte upp och dessutom är tekniken roligare än pengar: det svåra immersionobjektivet består av den halvsfäriska frontal-linsen och av tre eller flera linsgrupper till, beroende på om man även vill ha en plan bild. Det finns ingen mekanisk möjlighet att tillverka dessa linser så centriska som bildkvaliteten kräver (ca 0,001 m m) I övrigt, med denna passning skulle de inte kunna skjutas in i sin fattning. Istället svarar man fattningen obetydligt större, klistrar in linsen (då med kanadabalsam) och medan fattningen roterar, flyttar man linsen med små träpinnar tills reflexerna från en avlägsen ljuskälla står stilla. Fattningarna, med varsin linsgrupp, skjuter man sedan in i en gemensam hylsa och låser. Ett vackert arbete, som ett exklusivt smycke, och minst lika dyrt. — Folk borde bära immersionobjektiv hängande om halsen. — Alla objektivet klarade det då obligatoriska provet med kiselalgen *Pleurosigma Angulatum* med marginal. Såväl optikprofessorn Erik Ingelstam som anatomen Häggquist var nöjda, och ganska förvånade, och vi var inte så lite malliga. Efterhand utvidgades mikroskopprogrammet med kvartsoptik, med fluorescensokular och annat.

Just när vi testade en ny mörkfältkondensor (bra för *Treponema Pallidum*) dök en finsk biolog, professor Alvar Wil

ska, upp. Han visade ett mikroskop, där man kunde göra levande, ofärgade organismer, t.ex. bakterier och celler synliga. Ungefär som i mörkfältsbelysning, men utan störande böjningsfenomen. Han kunde inte förklara funktionen, men uppfinningen var genant enkel: Den bestod av en ringbländare i en vanlig kondensor och en ring som skrapats rent i en lätt sotad glasplatta i objektivets bakre brännplan. Det var noga med sotningsgraden och mystiskt med sotet, som bara kunde göras av näver från en viss sorts finska björkar. Svenska dög inte. Jag försökte hitta en teori som kunde förklara de sensationella bilderna i Wilskas mikroskop, men inget stämde. Kanske blev jag vilseledd av Wilskas kalevaliska tro på finska björkars optiska egenskaper. Det enda jag åstadkom var att produktionen fördröjdes. Han tröttnade och sålde idén till Reichert i Wien, som lanserade fenomenet som en sensation, utan teori. Hade jag bara tänkt på Ernst Abbes klassiska mikroskopbildteori från år 1873 så hade Wilska kanske fått det Nobelpris som några år senare tilldelades Frits Zernike: Wilskas oförklariga effekt var egentligen faskontrast, ett numera allmänt använt optiskt verktyg.

Förutom sin charm, hade Alvar många märkliga egenskaper och idéer. En vårkväll och vårnatt satt vi i min lya på Gärdet och konstruerade ett alldeles nytt mikroskop. Drivmedlet för hans hjärna tog snabbt slut och jag fick tigga hos grannarna, en skvätt här och en skvätt där — det var ju under motbokstiden. Wilska övergick från teknik och biologi till demografisk statistik; satt stelt i fåtöljen med en krympling i handen och konstaterande varannan minut med sin trevliga accent: Perkele, sockret är det värsta för tänderna . . — Han hade just avslutat en undersökning om kariesfrekvensen under kriget och efter. Det blev ett mikroskop, tjugo, tretti år före sin tid, med uttag för TV och

kamera, en koordinatmekanism som angav preparatets läge, ett objektbord som flöt på en oljefilm, rättvänd bild — allt det som utmärker sjuttioalets konstruktioner. Förkalkylen pekade på över fem tusen, ett horribelt pris tyckte direktionen och stoppade projektet. Därför pryder prototypen min salong och varnar alla eldsjälur för oerfarna och fantasilösa företagsledningur. Denna motgång bröt ned Wilska, men inte mig. Inte än.

Samarbete med finnarna var alltid behagligt och spännande och ledde ofta till oväntade resultat. — Vid ett besök i Helsingfors upptäckte farbror Robert / jag hade blivit Du och Farbror med Robert Ameln / att Wallner, chefen för vår filial, hade börjat tillverka grammofonskivor för att komma ifrån de röda siffrorna i vinst och förlusträkningen. Det lyckades han med, men Robert blev nervös, när vid en inspelning vokalisten började jama. Han stoppade hela eländet på stubben. Hellre tog han de röda siffrorna.

Docent Skrivars, vid Åbo Akademin, uppfann en dikrotitratör, ett instrument för kemisk analys med optisk "nollpunkt". Uppbyggnaden har jag glömt för länge sedan, men inte resorna till Åbo, med intensiva luncher på "Seura Huone". Genom lunchernas intensitet suddades under eftermiddagen förmiddagens uppfinningar ur minnet, så att jag på nytt fick åka till Åbo. Inte mig emot. Sent omsider blev dikrotitratören färdig; totalt bortglömd av alla som givit order om att utveckla den.

Historien med dikrotitratören måste ha utspelats sådär en femton år efter äventyret med professor Wilska, d.v.s. då företaget ägdes av Incentive. — Incentive höll sig med ett Vetenskapligt Råd, jag tror det var tjugotre professorer, som årligen undfägnades med en middag tillsammans med Incentive-företagens utvecklingschefer. För att göra rätt för sig, föreslog någon medlem av Rådet varje år att

vi skulle tillverka amatörkameror. Även utvecklingscheferna i Incentive-gruppen hade sammankomster. Min sista var flytande, ombord på finlandsbåten. Jag skulle hålla ett föredrag om konsten att utveckla. Det fanns då inga böcker i detta ämne, eller så hittade jag inga. Jag lade ned hela min själ och vetande i uppgiften. Men jag borde inte ha börjat med skapelseakten i första Moseboken. Om det inte var hädelse, så var det i alla fall pretentiöst. Och jag borde inte ha satt upp en tes, att Gud Fader snarare var en nätplanerare än en skapare. Den som är allsmäktig behöver inte skapa. Med på den flytande konferensen fanns troligen en troende direktör, ty sammankomsterna avskaffades. Eller också slutade man bjuda mig.

Tillbaka till den sagoomspunna Amelntiden. Våra kontakter med forskare sköttes med elegans och pompa av Sven Malmström. Han var ett sällskapligt och tvärvetenskapligt underbarn. Han ordnade så att vi anlätades av Borelius, Brohult, Hydén, Hedén, och av tiotals stora och små, i tiotals stora och små frågor. Vi gjorde optik för Svedbergs och Tiselius ultracentrifug och för Harry Svenssons elektroforesapparat. Laborator Kullenberg sysslade med insekternas färgsinne, så vi fick beräkna och tillverka ett fotoobjektiv för UV. Och laborator Goldberg sysslade med hamnsjåarnas ölsinne. Med litet optik och vår hjälp mätte han alkoholhalten i blodet. Det var, tror jag, mindre noggrant, men roligare än att blåsa i ballongen. Roligast var det att besöka Leonard Goldberg på Karolinska Institutet vid Norrmälarstrand, där korridorerna var fulla av lyckligt fulla gubbar, som söp sub auspices scientibus, under vetenskapligt beskydd. Det var många flera, men minnet sviktar som för en äldre herre som försöker räkna sina älskarinnor. Det kommer. Just nu minns jag hur vi slipade plattor för Manne Siegbahn i vilka han sedan ritsade sina berömda diffrak-

tionsgittrar. Han hade vänligheten att skriva ett vackert förord till en bok om optiska instrument som jag 1955 med stort besvär författade. Detta är ingen otillbörlig reklam, för boken är för länge sedan slutsåld. Arméén disponerade i Siegbahns institut vid Frescati en sal, där en av assistenterna, Karl Erik Stålberg, ledde justering av militärens avståndsinstrument. Denne blev senare byrådirektör hos arméeförvaltningen, mig veterligen den ende obyråkratiska och innovativa byrådirektör som någonsin existerat. I likhet med alla mina vänner, var Karl-Erik en kuf. Vi gjorde för honom — dvs för förvaltningen — många unika apparater. Prototypen till ett 40 cm avståndsinstrument var så spännande att Kauders och jag tog oss till hans ö, för att testa den tillsammans. Apparaten lades i en stor väska, vars tomrum fylldes med ett sortiment från Systemet. Genom vad som idag kallas ESP / extra sensory perception / samlades öns alla fiskare i Stålbergs stuga för att celebrera instrumentets födelse. Mycket test blev det inte, men apparaten blev ändå lyckad. Mera bekymmer hade vi med ett tremeters stereoinstrument som testades på en mätplats i Vikdalen, utanför Danvikstull. Alla mätningar var korrekta, utom en; avståndet till vattentornet på Lidingö. Det var alltid tre hundra meter för kort, varför kunden ville annullera hela beställningen. Vid ett sammanträde råkade Kauders ur balans och förklarade att kartan är fel, att vattentornet byggdes på fel ställe och att det hela var båg. Karl Erik blev sårad och gick. Jag såg jättebeställningen i fara, samt företagets och min egen framtid spolierad och sprang efter. Karl Erik hittade jag på Karlavägen. Han grät. —

Finns det idag så engagerade byrådirektörer? Sent omsider visade det sig att mätbasens ena siktlinje följde Lidingös östkust, den andra gick över vatten. Temperaturskillnaden mellan dessa båda banor var tillräcklig för att vålla

mätfelet. Instrumentet var dock det nogrannaste vi någonsin har åstadkommit. Toleranserna hade nästan genomgående legat vid en tiondels ljusvåglängd. — Några år senare kunde underverket köpas som surplus för etthundrasextio kronor. Så vitt jag vet, slutade ett sådant sitt onyttiga liv som bojsten på Valö.

Ofta gick vetenskapsmännen och uppfinnarna runt till olika tillverkare i förhoppning om att få större ära eller mera pengar hos nästa. Kanske var det riktigt, varför skulle bara producenten ha valfrihet? De hade även svårt att förstå att den konstruktiva delen av projektet är kapitalslukande och mera tidsödande än den spekulativa. Företagets konstruktör måste vara taktfull och inte påtvinga en brinnande ande sina egna idéer, i alla fall inte så att det märks. Konstruktören måste i sin tur bevakas. Därför ser vi ofta teknikern åtföljas av en försäljningsman. (enligt teknikerns åsikt en politruk.)

En ung teknolog — detta är så länge sedan att vederbörande snart blir professor emeritus — kom till oss med en smått genialisk interferometer, där man kunde välja och anpassa förstoringsgraden till profilens djup . . . Med samma instrument kunde man mäta bearbetningen av en träskiva, av en svarvad axel eller av en passbit. Fallet med professor Wilskas mikroskop hade upprepats — ingen visste varför och hur det fungerade. På något sätt lyckades jag åstadkomma en plausibel förklaring. Det skulle jag inte ha gjort, den var allför enkel och approximativ — uppfinnaren ville doktorera om fenomenet och behövde av honom själv komponerad avhandling på många sidor. Dessutom fick han för sig att vårt företag var snål med royaltyn, någonting som verkligen var oss främmande. Han vände sig till en stor utländsk firma. Så vitt jag vet blev det inget av. Synd, för apparaten var genialisk.

Inte mindre intressant var en gynekolog från främre orienten, som tjänstgjorde på en stor klinik här i stan. Han ansåg sig kunna konstatera livmoderhalscancer genom att ge patienter piller innehållande ett fluorescerande ämne. Efter en kort tid började cancercellerna fluorescera om de belystes av ett visst, mycket smalt band i UV spektrum. De normala cellerna absorberade inte det fluorescerande ämnet, utan förblev passiva. Min uppgift var att konstruera en plexiglaspenis innehållande ett mikroskop och ett belysningsystem samt en kvicksilverlampa med UV-filter. Denna lustiga sond fungerade perfekt: livmoderhalsen lyste som tusen stjärnor på söderhavets himmel. — Enligt god levantinsk sed matade uppfinnaren vår försäljningschef Cronstedt och mig med misstänkt många utsökta havannacigarrer. Cigarrerna hade till följd att vi blev försiktiga, frågade här och där och fick veta att flera tillverkare hade fått samma erbjudande och att metoden inte var pålitlig. Till slut fann uppfinnaren för gott att ge sig iväg. Det var synd, tänk om han hade rätt. Dessutom tyckte jag om honom och hans cigarrer. Hoppas han etablerade sig som berömd forskare i främre orienten. För de nära hundra tusen vi kostade på projektet hade det inte varit oävet om han hade kostat på sig ett vykort.

En annan idé, så småningom förlorad även den, härstammade från otologidocenten Villem Nasiell. Hans vän och rådgivare i optiska frågor ingenjör Evert Aulin vid Aga dog. Jag fick överta projektet inklusive en lyxig attachéväska innehållande ett underligt mikroskop, vilket jag — naturligtvis — gjorde om. Många gånger. Det skulle användas för att utföra operationer i mellanörat. Den gode Ville ändrade sina åsikter och direktiv med hög frekvens. Jag fick nästan dagligen besöka hans mottagning, fiska upp äckliga gulbruna kraniedelar ur en glasburk fylld med for-

malin, spänna fast i ett skruvstycke och prova den senaste versionen av mikroskopet. Det blev många ändringar, eftersom Jungnerbolaget inte tog betalt för dem. Tragiskt nog dog Ville innan han hunnit avsluta sitt arbete. Den fanns ingen som kunde ta över, men hans mikroskop ledde till en bra och intressant produkt, hyperstereomikroskopet Micrall.

Denna skrift ska sannerligen inte bli en reklambroschyr. I övrigt — för vad, för vem? Jungner Instrument dog en neslig död, mina nätter är snart räknade och Micrallen dog med hela den civila produktionen när Bofors skickade företaget till ett babylonskt fångenskap på Lidingö. Så möjligt ett epitaf androm till varnagel. Micrallen var i all sin enkelhet en remarkabel produkt; sinnrikare än precisionsundret A300 (stereo-avståndsinstrument med 3 meter bas) och med en marknad lika obegränsad som en kulspetspena. Mest har den levererats till LKB-produkter där den monterades på en ultramikrotom. Men i början på sextiotalet kunde vi inte ana elektronikindustrins kommande explosiva utveckling. Vi kunde inte ana att varje tillverkare skulle komma att behöva tiotals och hundratals dylika mikroskop: Den liknade ett vanligt mikroskop, men var i väsentliga avseenden annorlunda. Den överdrivna stereoskopin gjorde att man lättare kunde utföra mikrooperationer; man hade bättre djupkänsla. Med det starkaste objektivet fick man samma djupförnimmelse som en varelse med 300 millimeters avstånd mellan ögonen. När man observerade små kulor — t ex ett sintrat metallfilter — så fick varje kula formen av ett ägg. Vi hade gedigna erfarenheter med stereoskopiska instrument och med verkstadsoptik. Därför blev Micrallen betydligt tyngre än sina bröder. Möjligen var detta en nackdel vid försäljningen, men även om den har ritats för fyrtio år sedan, så kan den konkurrera med

dagens produkter.

En lustig uppfinning gjordes av astronomen professor Yngve Öhman. För vanligt folk var den en lustighet, för sportskyttar däremot en sensation, ett säkert medel att vinna alla tävlingar. Vem som skulle vinna om alla skaffade sig "Öhmanögat" blev aldrig utrett. Tidningsartiklar lät mycket övertygande, men i verkligheten var det bara jag som någonsin använde det med framgång. Det var på Gröna Lund och framgången var så stor att jag till sist blev utkastad utan att ens få ta med alla erövrade nallebjörnar. En liten hyperkromatisk lins gjordes afokal (utan brytkraft) för alla strålar, utom för de röda. För dessa var linsen sammlande, med några decimeters brännvidd. Skytten såg då målet skarpt — med en smal röd kant — och samtidigt även kornet, eftersom det befann sig nära den röda brännpunkten. — Optiska glaskataloger innehåller några par glassorter med identiska brytningsindex för blått ljus, men olika för rött. Av dessa slipade vi en plankonvex och en plankonkav lins och limmade båda ihop till en planparallell platta. Det var enkelt. Svårare var våra kunder: — de slogs för att få de första exemplaren, vi bjöds på lunch för att välvilligt behandla en order och vi utsattes både för mutförsök och hotelser. Vi numererade då beställningarna och expederade i tur och ordning. Som vanligt blev produktionen försenad en vecka, en månad, tre månader. Skyttarna misstrodde oss. Inbillade sig att vi hellre ville exportera än att sälja till svenska skyttar. Någon kom på idén att linsen bör vara anpassad till ögat med en noggranhet av 0,1 dioptri. Det var så löjligt att vi satte olika lappar på linserna. Linserna var lika. Mitt i denna panik tvingades vi att bygga nya maskiner — de befintliga kunde inte klara en serie av 40.000 par linser med radius, tror jag, 6 mm och diameter 4 millimeter. Sedan visade det sig att vi

underskattat fattningens betydelse. En ny försening. För att blidka dessa temperamentsfulla herrar bjöd vi skyttar från hela landet på ett föredrag med lunch på Grand Hotel Saltsjöbaden och på besök på observatoriet. Skyttarna blev mer och mer upphetsade. Då fick vi äntligen femtusen Öhmanögon färdiga. — De höll inte vad vi lovade. Skyttarna kunde inte hålla dem rena och kunde inte ställa in dem i rätt läge framför ögonen. Eller var de helt enkelt oanvändbara. Men varför hade jag då sådana framgångar på Gröna Lund?

Särskild otur hade vi i våra försök att bygga instrument för ögonläkare. En stor klinik i Stockholm lovade testa ett par prototyper. Nästan ett år senare hittade jag dem orörda på samma hylla. Det hade inte funnits tid och vilja. Men vi förlorade vårt försprång och med det sugen. Projektet lades ner.

Vi försökte oss även på glasönglas och började med stor grundlighet, med en omfattande avhandling där vi beräknade glas lämpliga för läsning. Statistiskt sett, förekommer dessa oftare än glas för långt håll. Beräkningen sade att dessa läsglasögon blir flatare, följaktigen billigare i tillverkning / och kanske snyggare/. En marknadsanalys visade att ett vanligt glas kunde kosta allting mellan femtio öre och fem kronor i grossistledet och att optikern för uträkning av försäljningspriset bara behövde multiplikationstabellen. Procenträkning användes ej. Detta påverkade emellertid inte vår vetenskapliga iver. Vi lyckades få in, vad vi ansåg vara, en sensationell uppsats i Acta ophthalmologica. Jag säger "lyckades", eftersom redaktören, professor Berg, uppenbarligen inte hade särskild lust att i sin södra tidskrift bevisa att de prisade och dyra "märkesglasen" varken var bättre eller sämre än vilka andra glas som helst och att egentligen alla — vetenskapligt sett — var olämpliga

för läsning. Uppsatsen konstaterade att mellankrigstidens enorma reklamdrive för de s.k. Punktalglasen var en av reklamhistoriens stora humbugar, fullt i klass med tandkrämsfirmornas gula hinnor och klorofyllens välsignelse.

Den av professor Berg fruktade polemiken uteblev, artikeln väckte ingen uppmärksamhet alls. Zeiss lade visserligen om propagandan, dock betvivlar jag att det var för vår skull. En japansk professor, Kubota, gav oss rätt i alla punkter och fortsatte vårt arbete. Snart dog han och så gjorde även vårt projekt. "Vi" det var Jungnerbolaget, som så generöst finansierade alla tekniska eskapader, jag själv, som begick dem och framför allt vår matematiker docent Sven Täcklind. Han var den siste att räkna optik på snurran "Original Odnner" och den förste att använda computers. Både den berömde BESK och Wenner-Grens computer var mycket lynniga. Pålitligare var en bordskalkylator som täckte halva bordet, inte kunde mera än dagens räknedosa, och kostade tjugotusen kronor. Den var den första i Sverige.

Täcklind var en virtuos på optisk matematik. Hans efterträdare Bosse Möller matade flera av hans kalkyler i ett självoptimerande program. Kalkylerna var optimerade.

En hög ämbetsman uppfann någonting han kallade aerosolindikator. Det var ett portabelt litet mörkfältmikroskop, stort som en elektrisk rakhyvel, försett med en inbyggd fläkt som sög in luften i en avgränsad volym i mikroskopets bildplan. I okularet såg man aerosolen, dammpartiklar och andra föroreningar, som en mängd snabbt rörliga lysande prickar. Med en ventil kunde man strypa luftströmmen — prickarna stannade och kunde räknas. Så kunde man lätt följa de vägar längs vilka aerosolen spred sig, eller mäta effektiviteten hos en dammsugare eller ett luftfilter. — Felet var bara det att uppfinningen kom för tidigt, tio år före

Carssons "Silent Spring". Uppfinnaren var så korpulent att hans apparation väckte munterhet när han besökte vår nästan lika korpulente försäljningschef. Samtalet var så fängslande att han ovetandes kissade på sig. Jag hade mycket roligt. Då visste jag inte att jag trettio år senare som straff skulle drabbas av samma åkomma.

Kapitel 7

HUSET AMELN

Om så mänskligheten och världen ginge under — vilket den ju föreföll att göra — så skulle Jungnerbolagets huvudkontor på Riddargatan vara orubbligt statiskt; som St. Peters Heliga kyrka, som Viktorias England. Har jag tidigare påstått, att den nya tiden bröt in med den nye Verkställande Direktören Karl Robert Ameln, så tar jag det tillbaka. Visserligen flyttade han huvudkontoret till Oskarshamn, men Penaterna och gamla Jungnerbolagets anda följde med. Visserligen ersattes en despotisk gammal patriarks mumlande med verserad konversation, gärna understruket med en dunk i ryggen, men samma anda, Robert Amelns anda, svävande över företaget och genomsyrade allt.

Exorcisterna kallades in — unga civilekonomer, administrationskonsulter och andra profeter. De försökte alla tänkbara angreppssätt, men anden lät sig icke fördrivas. Den hämnades. — För den gamla herrn var varje affär, det må så ha gällt att sälja en lins, rolig. Varje ny produkt var en njutning. Han tillverkade möbler, elektrolytisk koppar, silver, guld, glas av alla de sorter, fartyg, gruvlok, stridsvagnar, batterier och ackumulatorer, laddningsaggregat, kylskåp, minor, förgasare, signallampor för SJ, marinen och gruvorna, falurött, aktivt kol, litiumhydroxid, verktygsslipmaskiner, loggar, synkros och gramofonskivor. Sonen avvecklade succesivt denna diversehandel. Börsen, ekono-

merna och affärsvärldens alla gurus applåderade. Nu sat-
sade man på en enda artikel, alkaliska batterier. Man vis-
ste ju allt om deras kemi, konstruktion, produktion och
marknadsföring. Vi fick nya marknader och nya vänner.
Men efter några år svalnade vänskapen och det gick kär-
vare med marknadsföringen. Kanske hade konkurrensen
skaffat sig en gnutta mera kunskap om produktionen och
konstruktionen eller blev obetydligt billigare eller smidi-
gare. Och det fanns inga gungor, bara karuseller. Möjli-
gen gick det inte riktigt till på detta vis — jag är ingen eko-
nomisk begåvning.

En annan av gamle herrns affärsidéer: den att göra små
hederliga vinster, men många, praktiserades även sedan
Incentive köpte företaget. Det gick så länge de fasta omkost-
naderna var låga och invariabla. Men när de plötsligen rusa-
de upp, blev lönsamheten sämre. Det var en av anledning-
arna till att hela klabbet i panik såldes till Bofors. Först
då lyckades exorcisterna med hjälp av det gamla kyrkliga
receptet: absolut anihilation.

Antagligen skulle dagens ekonomer ha förklarat det gam-
la Jungnerbolaget för en ekonomisk absurditet. I verklig-
heten hade Robert Ameln ett enda, allt överskuggande
bekymmer: hur skulle han på klokaste sätt investera alla
sina vinster. Han litade inte helt på den officiella bokfö-
ringen utan förde sin egen huvudbok, finurligt gömd i en
smal låda mitt i mahognybordet. Han visste alltid om siff-
rorna var röda eller svarta och han visste det i "real time",
utan ADB.

Visst hände det "sissemanger". Det berättades att kamrer
Hugo Nilsson gått in till direktören för att rapportera något
ofördelaktigt. Gamle herrn röt med sin mumlande bas; "det
där är sissemang, ut!" Och Nilsson flög ut. Bedrövad frå-
gade han alla vad "sissemang" betydde. Ingen visste. Att

fråga gubben, vore otänkbart.

Så uppstod ordet "sissemang". Det användes flitigt, men vad han verkligen hade sagt det visste ingen.

Sin son kallade han "Karlsson", eller "professorn", eller "professor Karlsson". Detta var egentligen ett utslag av faderskärlek eller av kärleksfull faderlig undervärdering. Vid ett högtidligt besök av en militärdelegation under ledning av en generalmajor hade Robert Ameln kallat samman vad som idag skulle kallas för företagets ledningsgrupp. Dagen därpå ville generalmajoren per telefon ställa en del kompletterande frågor. Sture tyckte honom vara den vettigaste i församlingen och dessutom var han professor. Följaktligen bad generalen att få tala med "professor Karlsson". Efter en mindre panik kopplade växeln rätt — till Sture Ameln.

Några sammanträden i modern mening förekom ej och skulle ha varit otänkbara. Robert Ameln anställde endast sådant folk som kunde och visste. Följaktligen behövde de inte fråga varandra. Dock samlades vi då och då av någon särskild anledning. En gång hände det att ett antal delar för våra fartygsloggar var felaktiga och försenade. Den ansvarige tjänstemannen kallades till ett möte hos direktören, men kunde inte anträffas på grund av att han just hade landat på Bromma, efter en våldsam utflykt till Köpenhamn som en maskinleverantör bjudit på. Han hämtades i bedrövt skick, tvättades och infördes i styrelserummet. Där stod vi i givakt. Den arme syndaren sa inte mycket, bara: "Jag skiter i alltsammans. Jag slutar på fläcken." Varpå direktören sävligt mummlade: "Ingenjören är sjuk. Gå hem och lägg sig." Detta sade han trots att han i månader hade sökt en möjlighet att bli av med ingenjören i fråga.

Jag tillhörde inte den inre kretsen. Jag tror för övrigt inte att det fanns någon inre krets på Jungnerbolaget. Dessa

små historier är inte alla självupplevda och kan följaktligen icke göra anspråk på att vara vetenskapligt exakta, eller helt korrekta, kanske inte ens sanna. Jag borde möjligen ha intervjuat olika personer och rotat i arkivet. Där skulle jag till exempel ha kunnat finna en skriftväxling med tyskarna rörande min person och den skulle säkert yttermera ha ökat min tacksamhetsskuld till huset Ameln. Jag skulle kanske ha hittat en korrespondens som resulterade i att jag fick order att placera tio olika optiska komponenter i ett prydligt etui. Detta var år 1941 och jag visste inte varför. Några år efter kriget återfann jag sammna provkollektion. I etuiet fanns nu ett brev vari firma Carl Zeiss, efter att ha undersökt kollektionen, intygade att de optiska komponenternas kvalité var tillfyllest för kikare med maximalt tio gångers förstoring. Tydligen hade Jungners ännu 1941 inte fullt förtroende för den främmande alkemisten — alla bortlagda titlar och allt ryggdunkande till trots. Och det förstår man. — Men vad hade hänt om Zeiss hade underkänt gesällprovet? Tanken svindlar. Och vilka mäktiga kanaler hade man mobiliserat för att mitt i kriget förmå Zeiss att åtaga sig uppdraget och utfärda ett så fånigt intyg? Hur betalades denna tjänst? Was ich nicht weiss macht mich nicht heiss. Så, ingen källforskning, om jag får be.

Sakta ökade gamle herrns förtroende, som jag fick åtnjuta till en oanad grad — jag blev ”farbror Robert” och ”han” med honom. Men det betydde inte att jag alltid tillfrågades eller informerades om saker och ting. Inte ens när det gällde mitt eget område. Det var så på den tiden — man litade på, att chefen kunde sitt jobb, frågade han för mycket så kunde ha för lite. M.B.L. var inte ens påtänkt — som tur var.

Då och då inbjöds jag till en sjösättning eller en provtur vid Oskarshamns Varv. Detta var en stor ära, och i gen-

gäld hjälpte man gärna till med små tjänster, som att hålla kinesiska ambassadören sällskap och bära hans portfölj. Ambassadörer bär inte själva. Vid middagen uppträdde ambassadören mycket belevat och rev sönder varvschefens fru pärlkollier. Pärlorna hamnade först i decolltaget och fortsatte således genom detta ned på golvet. Som på givna order dök gästerna under bordet och lekte pärlfiskare. Det var en fest, det. (För att undvika *démarcher* hos UD vill jag meddela att ambassadören var från Chiang-Kai-Cheks Kina).

Vid en annan sjösättning såg jag, för första och enda gången i mitt liv, en check på sex millioner. Farbror Robert vinkade Sven Täcklind och mig till sitt kaffebord. Antagligen såg vi lite bortkomna ut. Där satt redan skeppsredaren Braathen. Det var han som var kunden. Efter *avecen* spurte Braathen: "Robert, hvor meget skal dere ha idag?" Och farbror Robert sa: "Jag tror sex millioner." Braathen fiskade upp ett vanligt checkhäfte, likadant som mitt eget, men tydligen med god täckning, och skrev: SEX MILLIONER KRONOR Braathen.

Efter en rejäl vickning tog Robert oss två ned till varvet, där vi i månsken och kyla klättrade i ställningarna kring nybyggena. Händerna frös fast i stålräckena och trappstegen var hala. Jag var rädd att den gamle skulle halka och hamna nere i mörkret och bråten. Men trots den sena timmen och den ansträngande kvällen, gav han oss en lektion i båtbyggeri. Den övergick i en monolog. Han glömde sina två åhörare och berättade snarare mest för sig själv om sin kärlek till båtar, till havet, till arbetet, till plikten. Månens ljus förvandlade skroven till stålkulisser. Allt blev svart och silver. Tung dramatik vilade över en modern teknokratisk opera, vars uruppförande bara Sven Täcklind och jag fick uppleva. Inte sönerna och inte styrelsen. Därför försvann

Jungnerbolaget som en hägring.

Varje fråga, varje ord skulle ha låtit banalt; så vi gick tysta och trötta den branta Hamngatan upp till torget. När vi skulle ta farväl framför Stads, sade han plötsligt: "Vi lägger bort titlarna. Jag är farbror Robert. God natt."

Jag har aldrig kallat honom farbror Robert. Ingen på firman skulle våga. Även hans söner tilltalade honom i tredje person. Jag undvek verbal kontakt, gjorde allt för att inte behöva säga, "farbror Robert". Utom en gång. Jag var bjuden på middag hos vännen Nagler, Värtavägen 8. Enligt gängse ritual avlämnade jag överrocken till en servitris, fick en drink av en annan och tilltugg av en tredje. Underligt nog, kunde jag inte upptäcka värdfolket. Med en förste ambassadsekreterares skicklighet balanserade jag drinken, minismörgåsen och pappersservetten i vänster hand och räckte, mumlande mitt namn, högra handen till människorna som mumlade tillbaka, samt stirrade stint i deras ögon, eller i deras decolltage. Handslaget var därvid fast, utan att få moatjen att skrika av smärta, men samtidigt lismande mjukt, dock inte så att moatjen fick förnimmelse av att grabba tag i en padda.

Plötsligt: Nästa moatjé var Robert. Jag kom ur fattningen och stammade: "God afton farbror Robert". Han stirrade stint tillbaka på ett underligt undrande sätt. Då först begrep jag: Det var fel fest. Hissen hade tagit mig en trappa för högt, till Landshövding Lundvik, som var Robert Amelns gode vän.

Familjen var mycket förgrenad, men bara två söner, Sture och Karl-Robert samt mågen, kaptenen Tage Örtegren, hade jobb på firman — dock utan störande förmåner. Tage var mera högdragen än hans svågrar, och skicklig i inköp av råämnen som nickel och kadmium. Varför han kallades för intendent är mig obekant, kanske var det någon anspel-

ning på hans militära bedrifter. Han var oöverträffad som festarrangör. Festerna han ordnade var bedårande och omöjliga att åstadkomma idag, i vårt anonyma, icke familjebundna system. De nådde sin höjdpunkt omkring 1960, samtidigt med företagets blomstring och rykte. Då firades firmans femtioårsjubileum i hela Berns och med Eartha Kitt som gästartist. Hon sjöng och rörde sig hänförande och Karl-Robert kysste henne på scenen (på munnen). Hon har säkert glömt, kanske han, men inte jag.

Kapitel 8

HUR MAN BLIR SVENSK OCH ANDRA ÄVENTYR

Jungnerbolaget var en fast, absolut statisk klippa mitt i en vansinnigt föränderlig värld. Städer föll i aska, nationer försvann. Millioner plågades ihjäl, och millioner plågoandar förvandlades efter några år till flitiga familjefäder och till feta verkställande direktörer. Men inget ändrades på Riddargatan 17. Kunderna anhöll vördsamt om leveranser, de fick sina varor, priserna var resonabla, så även företagets vinst. Alla var välkomna till Jungner, stora som små. Vi hade ju två vanliga elektriska affärer där vi sålde lampor, radioapparater och värmekaminer. Beständigheten var verkligen överklig. Kanske var det jag som i mina tankar gjorde den så absolut, som en kompensation för den absoluta osäkerhet i vilken jag själv befann mig: Såsom underlöjtnant i den ärorika tjeckoslovakiska armén befann jag mig i ständigt krigstillstånd mot Hitler. Att nå det aktiva kriget var dock invecklat.

En dag 1940 fick jag order att bege mig till Frankrike. Allt var mycket hemligt, ordern kom per telefon och gällde att jag omedelbart skulle infinna mig vid Lidingöbron. Bron bevakades av Hemvärnet och säkert även av alla krigförande parter. Alla måste ha blivit förvånade då plötsligt den tjeckiska ministern kom promenerande med mig. Med nya order gick jag sedan hem, packade och skrev i flera nätter direktiv för det eventuellt sörjande Jungnerbolaget, om hur man sköter en optisk fabrik. (Jag kan fortfarande

inte denna konst, vem kan?) Innan verket var författat, hade emellertid Frankrike fallit. Då fick jag order att flyga med ett kurirplan till England. Packat hade jag redan, så jag fortsatte med bruksanvisningen för det möjligen sörjande Jungnerbolaget. Min gode vän och landsman Herbert Felix, den berömde gurkmannen från Eslöv, började på F och jag på V. Av den anledningen — och en annan — kom han iväg och jag blev kvarlämnad med den nyckfullt tjusiga Kerstin. Herbert blev major och jag kände mig som kung David.

Nästa resenär var Slavo Brazda. Även han hade bråttom, för enligt hans mamma, grevinnan Posses memoarer, hade han kastat några nazister i Strömmen. Enligt andra källor var hans brådska betingad av svart kaffe.

Nästkommande tillfälle var inte mindre fantastiskt, dock mera hedersamt: Min farbror Hugh var en hög befattningshavare i tjeckiska organ i USA och vän till en minister med namnet Papanek. Man ordnade ett ”Special Emergency Visa”, ett jobb i industrin och en resa över Petsamo. Amerika var inte alls så humant mot alla tusentals förtvivlade och hetsade människovrak, som det, enligt alla svulstiga frihetsdeklarationer, borde vara. Dock hade min farbror Hugh, berättigat eller inte, och med en hel del lobbywork övertygat några av frihetens vakthundar om min förträfflighet. Då blev jag sjuk och min hustru fick blindtarmsinflammation och den sista båten lämnade Petsamo utan oss. Den blev torpederad. För mig återstod inget annat än att förbli Sverige och Jungnerbolaget trogen och att odla min patriotism i den tjeckiska klubbens, delvis lagliga verksamhet. Denna tog slut på fredsdagen, i maj 1945, i en svejkiansk scen: Då stapplade min vän, konstnären Jan Brazda, in på mitt kontor på Riddargatan, behängd med bas-tomspunna och fyllda chiantiflaskor. Jag insåg det menings-

lösa i, att fortsätta mitt arbete, och slog följe med Jan ut i den bottenlösa fredsyrens Stockholm. Efter en stunds firande på Kungsgatan kände vi oss manade att förkunna den eviga freden även på den tjeckoslovakiska beskickningen — den fick då bara kallas ”delegation”. Klockan hade blivit fem minuter över tre och ingången var låst. Sedan vi bankat en stund, öppnade dock byrådirektören herr Kouba och sade strängt: ”Fred? Kom igen i morgon. Kontorstiden är från tio till femton!” och stängde dörren med eftertryck.

Men, här hoppade jag från de första krigsåren till fredsdagen 1945. Det är en psykologiskt förklarlig förträngning av eländets, förnedringens och smärtans år, under vilka jag — parallellt med mitt mer och mer svenska liv — levde med emigrantens bitterhet. Om och i största välmåga: Nog om detta, meningen med denna skrift är ju att plocka rusin ur verklighetens bruna kaka. Det var sannerligen inte många roliga typer man mött under dessa år, åtminstone inte bland emigranterna, som dock var mästare i lidandets passiva komik.

Inom den tjeckoslovakiska kolonin, som från början, liksom en samling skrämde kycklingar sökte skydd hos hönan, grevinnan Posse, växte en hop tämligen karska ungtuppar till sig. I synnerhet efter Stalingrad och El Allamein. En del av medlemmarna var sudettyska socialister. Troget besökte de våra sammankomster, men de flesta kunde inte riktigt tala tjeckiska eller slovakiska. Enligt den gamla republikens lagar hade varje minoritet större än tjugo procent rätt att använda sitt eget språk till myndigheterna i blandade förhandlingar. Ministern och några till höll hårt på denna ”schweiziska linje”, även om det inte alltid smakade. Tyska talade man inte frivilligt, det var som att rapa vid bordet, men i demokratiens namn fick man göra det i

den tjeckoslovakiska klubben.

Inte var de särskilt roliga, mina dåvarande landsmän, möjligen intressanta. I dag är de flesta döda. Döda med sin rädsla, sina strävanden, intriger och ideal. Som epitaf kan man anteckna att ingen, inte en enda, föll det svenska samhället till last.

Här ska dock talas om våghalsar och krumelurer inte om kne gare. Om grevinnan Amelie Posse. Jag hade förmånen att bo på samma gata och blev god vän med hennes originella söner, med Jan, som var en besynnerlig, men även framstående konstnär, och med Slavo, som bara var besynnerlig. Medan många medlemmar i den tjeckoslovakiska klubben sökte Amelies hjälp än mot den ena än mot den andra nazistoida tjänstemannen vid utlänningskommissionen, så behövde jag aldrig något i den vägen, jag hade ju firman med ryttmästare Fale Burman. Javisst, en gång, men då blev svaret: ”Det är bara för de politiska”.

Jag noterade detta med viss sorg, men även med en hel del tacksamhet över att inte behöva känna mig som en flykting. Om jag nu någonsin gjorde det.

Annars hjälpte Amelie många. Hon måste använda hårda obyråkratiska direktmetoder — detta var ju före Stalingrad. Hennes belöning blev ett gott samvete och stoff till flera böcker. Hon levde som ett mellanting mellan slottsfru och pauvre honteuse.

Jag var daglig gäst — men när prins Eugen anlände fick jag gömma mig i ett krypin, där Slavo målade en i rad stående samling besynnerliga cyklar med ärggrön färg, medan Eva, ”husets dotter” arrangerade Amelie i sängen; med det vackra håret utslaget bland spridda högar av manuskript, korrektur, tekoppar och andra käril. De dagliga gästerna var många, supplikanter och sammansvurna. Egentligen är det en gåta när Amelie fick tid att skriva sina bök-

ker. Bokförläggare Hansson från Natur och Kultur var tydligen en effektiv slavdrivare, eller också var varje bok förskotterad och förskottet förbrukat långt innan boken gick i tryck.

En dag förstod jag att hon var fattigare än vanligt. Så jag tog fram en femtiolapp och bad Amelie att ge den till behövande. Självt kände jag inga. Men hon begrep att jag förstod hur det stod till, eller också var hon en äkta grevinna. Hon tackade och sa till husdottern: ”Evitschka, åk till Nordquist och köp färska jordgubbar.” Detta var i april 1942.

Sedan vi slitit ett par år, började sliperiet fungera. Det var inte min förtjänst, snarare hade vi tur med personalen. (Är det inte märkligt, att börsklippare kan få samma publicitet som Karl den tolfte, medan en man som kan polera en glasyta med en noggrannhet av en tjugondels våglängd får nöja sig med en blomsterkvast och med folkpension?)

Alltför sent insåg jag att folket i sliperiet var utlärd och kunde mera än jag själv. Jag vistades i sliperiet och även i monteringen lite för mycket och stack näsan i saker som inte angick mig. När jag en gång bad en svarvare att justera en linsfattning så blev jag med en otrolig elegans utkastad. Jag borde ha frågat verkmästaren om tillstånd först. Värre var det att den ständiga kontakten med polerbeck, polermedel, terpentin och liknande ämnen åstadkom hemska eksemer på mina fingrar och handflator. Möjligen var det psykiskt betingat, eftersom ingen av våra sjuttio slipare drabbades. Jag gick med mina plågor till en docent D. En trevlig gentleman som vänligt frågade varifrån jag kom och vad jag sysslade med. Jag fick lägga mig på hans soffa, han höll ömt min trasiga hand och berättade, att han läst medicin vid tyska universitetet i Prag och fått en tjeckisk sten i huvudet framför Deutsches Haus. Sedan dess

hade han längtat efter att få en tjeckisk patient i sina händer. Någoting började väsa som en punkterad ballong. Efter en stund förvandlades min handflata verkligen till en ballong, som han punkterade. Huden klippte han bort och slängde i papperskorgen. Det är inte uteslutet att nedfrysning med kolsyra verkligen var en vedertagen medicinsk behandlingsmetod, men jag har mina dubier.

Dagen därpå var det en högtidlig premiär på en tjeckisk opera. Jag satte vita handskar på mina plågade händer och smoking på mig själv. I operaentrén stod Amelie Posse och höll på att få en hjärtattack. På grund av mina vita handskar fick jag den äran beledsaga henne uppför marmortrappan. Hon grabbade tag i min nyopererade handflata med sin högra hand, samtidigt som hon höll den vänstra mot sitt hjärta, ungefär tio centimeter ovanför bystlinjen. Sakta skred vi uppåt. Gravitetiskt och majestätiskt, med andningspaus för vart tredje trappsteg. Den ofrälse menigheten bildade häck. Jag kände inte bara av den misshandlade handflatan utan kände även historiens vingslag. Väl uppe vände sig Amelie för att vinka till den jublande massan. Trycker vålsamt ihop mitt sår, så att jag skriker till. Men hon skriker än våldsammare: "Eugén, Eugén". Glömd är hjärtattacken, glömd är jag. Hon glider trappen ner, i ett störtlopp, för att omfamna prinsen.

Varje år, kvällen före julafton, bjöd Amelie alla vänner i huset, litteratörer, konstnärer, husläkare och vanligt folk. Ett tillfälle ska jag aldrig glömma — det var då madame Loulou och sångerskan Maria S. råkade i luven på varandra av okänd anledning (som var Slavo). Damerna exekverade en äkta catch as catch can. Hår och intimiteter yrde, Amelie fick skrattparoxysmer. Ja, det var livat på ett mycket kulturellt sätt. Först när julgranen störtade in över arenan fann vi för gott att ingripa, alla Amelies protester till trots.

Det var inte bara Amelie som skrev böcker. — Under sin vistelse som svenska statens gäst på Långholmen författade Vlada Vaněk, f.d. tjeckoslovakisk militärattaché i Rom, en förtjusande bok ”Jorden blommar, jorden blöder.” Han hade, tillsammans med Dr Hodin, dömts för spionage, antagligen som en vänlig gest gentemot Tyskland. Medan de satt inne inträffade Stalingrad och El Alamein och situationen blev pinsam. Man kände sig manad att bjuda på avslutningsfest på Gondolen med fängelsedirektören och en del prominenta personer inbjudna. (även min hustru, för leveranser av god gullasch till fångarna). Doktor Hodin blev senare promoverad till hedersdoktor i Uppsala, så han förlät Sverige alla sina umbäranden i fängelshålan. Han författade konstkritik, konstböcker och antologier. Om någon sammanställer en antologi om honom, kommer den knappast att vittna om att han för den tjeckoslovakiska kolonin redigerade ”Bladen från Norden”. Det gjorde han dock, tillsammans med Endre Nemes och Maren Jakerlova. Den sistnämnda betraktade sig som den enda experten i sällskapet, ty hon hade tidigare varit redaktör för den tjeckiska motsvarigheten till ”Damernas Värld” eller någonting ännu värre. Jag befanns inte värdig och hämnades genom att ge ut ”Bladen från Söder” — I övrigt var jag i gott sällskap, Peter Weiss fick inte heller vara med. Då var han helt okänd som författare, om än möjligen inte som målare. Jag minns en dramatisk tavla med vilken han betalade doktor Lindner för konsultationer. Den hängdes bredvid en av mina alster. När Lindners hade besök, öppnade de en dörr, så att tavlorna doldes.

Paul Lindner var en ypperlig diagnostiker. Han visste allting om medicin och humaniora, men vägrade att böja sig för överheten och avlägga de examina som var föreskrivna för utländska läkare. Av någon mystisk anledning fick

han dock tillstånd att behandla utlänningar födda inom Donaumonarkins gränser. Man hoppades möjligen att med hjälp av en dålig doktor bli av med besvärliga personer. Lindner var emellertid en utmärkt läkare och utlänningarna förökade sig oroväckande. Då en sådan blev svensk medborgare, förändrades hans fysiska och psykiska status till den grad att han inte längre fick behandlas av sin gamle doktor. Jag blev faktiskt antastad på Karlaplan av två herrar iförda trench-coat och svart Citroën: "När var ni hos Lindner sist?" "— Igår" (gossarna hade tydligen bevakat honom) — "Varför?" — "Jag åt lunch med honom" — (jag brukade handla i östermalmshallen — den gången var det nejönögon, salami och riktigt bröd — varefter vi dukade på behandlingsbordet, medan patienterna fick vänta.)

Imigrantens liv i Sverige var alls inte så hemskt och själ deformande som dagens sociologer vill inbilla oss. Kanske därför att det inte fanns några sociologer på den tiden. Anpassningen bjöd inte på shocker, men väl på överraskningar. Jag har berättat om några tidigare; nu erinrar jag mig en från en julsemester på Getå pensionat. Jag bad att få min rumsnyckel, men upplystes av den upprörda ägaren om att i Sverige låser man inte om sig, det finns inga tjuvar.

I arbetet mötte jag mest arbetare och ingenjörer. De var så finkänsliga att de aldrig frågade varifrån jag kom och varför. Det var överkligt som i Lohengrin. Jag nästan längtade efter att få berätta för någon om mitt förra liv och mina bekymmer, men upptäckte snart att det var tabu. Min kamrad Kauders förstod inte detta, och började varje samtal och varje mening med "Hos oss". Han blev känd för det, folk skrattade lite, men man förlöjlidade honom inte. Fientlighet och oförståelse mötte man på utlänningskommissionen. Även om detta var deras jobb, så hoppas jag

att en viss Bange allt sedan dess har halstrats på låg värme hos en viss potentat. Ännu mindre kunde man förstå människor som själva kommit till Sverige några generationer tidigare — s.k. polarjudar och som var rädda för att deras välstånd och frihet skulle påverkas. De flesta var intellektuella och feqa, ofta läkare och jurister.

Man var mycket beroende av vänner och av att få föra oändliga analyserande samtal. Det fanns svenska och osvenska vänner och samtalets innehåll och hela uppförande fick noga anpassas därefter. Fel kunde leda till fatala missförstånd. — Jag minns en maskeradfest hos en holländsk diplomatfamilj. Jag roade mig och trodde mig roa andra genom att komma klädd som en tysk diplomat i läderbyxor och eiserner Kreuz på smokingkavajen. Jag hann precis ropa "Heil Hitler" och så var jag borta för kvällen, träffad av en perfekt upper-cut. De hade nämligen också bjudit en till Sverige nyanländ amerikansk flygare. Och för honom motsvarade jag exakt hans inlärda bild av en tysk diplomat, modell 42.

Kapitel 9

DETTA KAPITEL BÖR INTE LÄSAS AV KÄNSLIGA PERSONER

Detta kapitel bör inte läsas av känsliga personer. Det är hemskt, men inte desto mindre sant. Jag önskar att så inte vore. Längre tvekade jag om jag har rätt eller om jag har skyldighet att sätta det på pränt. Det innehåller infernaliska scener som jag helst vill förtränga och som i sin hemskhet inte passar in i den — kanske spelade — uppslupenheten som för övrigt präglat mitt liv.

När den Bernadottska hjälpaktionen började, ombads jag att tjänstgöra som tolk i de sydsvenska hamnar dit transportererna anlände. Den tjeckoslovakiska ambassaden försåg mig med en laissez-passer, jag tog semester och åkte intet ont anande till Malmö. Jag kom till hamnen samtidigt som Prinsessan Ingrid stävade in. En vacker båt, ett skönt skal kring ett helvete. Redan innan den angjorde piren var stanken olidlig. — I stora tunnor fanns det DDT och vi fick strö över oss och gnida in oss med DDT över hela kroppen. En grå människomassa välldes ut ur båten. Många måste hjälpas av rödakorspersonal i vita overaller, som såg ut som en skara kärnforskare av idag. Nära bryggan restes ett långt tält, som en tunnel, sådär fem gånger femton meter. I det fanns det rad badkar i vilka man doppade dessa människoliknande varelser. Somliga vägrade. Badkaren var snart försedda med en tjock, gråsvart rand, som på något sätt levde, ungefär som speckles i en laserfläck. Det var löss. Underligt nog minns jag ett osäkert fladdrande rödaktigt

sken, som bidrog till infernovisionen. Kanske var det inbillning. Varför var inte allting inbillning? — Tältet mynnade i en gräsplan, sparsamt belyst av kvällsljuset och av några eldar.

Min uppgift var att tolka, prata med folk, utfråga dem som kunde tala om deras släkt i väst, så att någon ambassad, Röda Korset, eller the World Jewish Congress skulle kunna knyta kontakt. Det var inte så enkelt: vilken nationalitet och vilket medborgarskap har en man från Munka-êvo, vars modersmål är jiddish, umgängespråk ungerska, som tog studenten vid ett tjeckiskt gymnasium och som behärskade slovakiska, tjeckiska, ungerska, polska, rutenska och tyska — vilket sista han dock förnekar? Hans födelsestad ligger i den av Sovjet kuperade svansen av den gamla tjeckoslovakiska republiken — något han inte vill tro på? Och vilken ambassad vill hjälpa, ge en tidning, en slips eller en tandborste till en zigenare från Marmaros-Sziget eller från Szekesfêhêrvar, som kan varje språk? -För alla dessa -som i alla fall var människor — hade man uppfunnit ett nytt fädernesland: D.P./Displaced Person/.

Oändligt tålmodiga rødakorssystrar serverade smörgåsar. Jag sitter hos en utmærglad tolvårig pojke från Prag. Han heter Klein och är i verkligheten sexton. Tryckt intill honom, som en høna, sitter en jätte till slovakisk smed. De båda tycks vara en kropp, där pojken är hjärnan som skyddas av smedens armar: En symbios för att överleva. — Pojken kastar bort smörgåsen med ägg och ansjovis och så gör även smeden en sekund senare. Moderligt frågar jag vad han vill äta i stället, jag skaffar vad som helst. Sturskt stirrar han in i elden och säger kort: ”Stekta öron”. Ödmjukt beklagar jag, att såhär dags blir det svårt att skaffa grisöron, men jag ska försöka. . Pojken säger: ”Från människor!” och berättar att han brukar skicka smeden till någon

likhög, smeden skördar öron som de sedan halstrar på en tråd. I Malmö finns det inga likhögar. Jag mår inte illa, men tänker helt stilla om man ändå kunde skaffa öron från några SS-män eller från herr Bange på utlänningskommissionen. Men han har uttryckligen önskat sig människoöron. En syster kommer med prinskorvar; pojken godkänner dem som nästan lika goda . . . Få det vara en prinskorv?

Någon dag senare åker jag till Kalmar. I en skola vårdas hopplösa tyfusfall. Om en tjeckisk kvinna vet man bara att hon heter Becher. Hon har hög feber och minns inte om hon har några släktingar. Jag erinrade mig att en av mina anförvanter hade arbetat vid en stor fabrik för jordbruksmaskiner som hette Becher. Ett telegram till USA, och efter en eller två veckor får hon en liten förmögenhet från sin bror i Argentina. Hon botas från tyfus och glömmar alla umbäranden i helvetet, glömmar Sverige och mig.

I en annan sal ligger en kvinna med okänt namn och nationalitet. Man vill gärna meddela hennes familj att hon dött i frihet. Hon fixerar mig med glansiga ögon, som ett sårat djur. Jag försöker få kontakt med henne med hjälp av Europas alla språk; alltid kan man säga kallt vatten på turkiska eller jag älskar dig på bretonska. Men hon är stum, bara stirrar, reagerar inte. Inte på något slaviskt, inte på något germanskt eller romanskt språk. Hon är inte ungerska eller finska. Grekiska? Men kan jag grekiska? Jo, en enda mening som jag lärde mig som fjortonåring i skolan: O xein angelein lakedaimon . . . o vandrande, förkunna till Lakedaimon att vi här ligga döda, som våra lagar anbefalldes . . . Kvinnan reser sig, omfamnar mig och vill pussas. Allt lossnar, jag översvämmas av ett obegripligt ordflöde. Hurra, hon är grekiska! Man tillkallar en katolsk präst som kan tolka hjälpligt. — Kvinnan hade hamnat i fel koncentrationsläger. /kan ett KZ vara rätt?/

Man delade ut papper, för att de som kunde, skulle beskriva sitt lidande. Vissa av dessa rapporter från helvetet innehöll apokalyptiska scener som en människa knappast förmår föreställa sig. Några har jag sparat liksom även namnlistor med tusentals räddade.

Det svenska samhällets omsorg och personalens oändliga tålamod och uppförfingar gjorde att alla, som inte var hopplöst bortom all hjälp, kunde bli återställda på några månader, åtminstone fysiskt, och förhoppningsvist även psykiskt. Den grå massan började likna människor och fick mänskliga reaktioner och intressen. Ambassaden ansåg att de var i behov av förströelse och skickade skådespelaren Valtr Taub och mig på en Svejktournée till olika läger. (Att läsa den gode soldaten Svejk vid depressionen är bättre än psykofarmaka, pröva själv). Valtr var påfallande lik Svejk eller Sancho Panza, men hans egen Sancho Panza blev jag. Han var en stor skådespelare, men komedin på teatern blev till en tragedi i livet. Pappa, gamle Taub, var riksdagsman i Prag och stod i spetsen för det tyska socialdemokratiska partiet i det tjeckoslovakiska parlamentet. Därför hjälptes han till i Sverige tillsammans med sina två söner: Kurt var väster- och högervriden, kämpade i US army och fick sedan betydande positioner i Tyskland under det kalla kriget. Valtr var öst- och vänstervriden. Jag borde ha anat något, när han som sekreterare i den tjeckoslovakiska klubben, bjöd in socialdemokratiska ideologer på vänsterflygeln till våra möten. Men jag anade ingenting och blev överraskad när han utvisades. I Prag blev han därför en hjälte, och utnämndes till nationalkonstnär, först bodde han på Hradčany, sedan i en lyxvilla, för att till sist hamna i en vanlig våning. Brodern, på ridåns motsatta sida, bodde i en liknande lyxvilla i Tyskland. (Var det samma arkitekt?). Men öst är öst och väst är väst. Troligen har bröderna aldrig mera träffats — inte ens i himmlen.

Kapitel 10

ANABASIS OCH ANDRA ÄVENTYR

Jag vet inte om jag kom på detta själv, men ofta blir den resan roligast, som inte blivit av. Visst blir man ledsen, det känns som om man svikit någon, kanske sig själv, men efter år av dåligt samvete tackar man för försynens ingripande.

En kväll i januari 1940, när jag kom hem, räckte min hustru mig, med en dramatisk gest, ett handskrivet brev, som lämnats personligt av förste sekreteraren vid kgl. rumänska ambassaden, Alexander Scradeanu. Där anmodades jag att snarast kontakta densamme. Han hade ett erbjudande som gick ut på att vi för en otrolig summa pengar skulle flytta vår optiska cirkus till Bukarest. Där, hade jag, under ledning av vår advokat, tre år tidigare grundat det stolta företaget I.O.R. — Industria Optica Româna. Vår firma i Prag pumpade in pengar, men dessa räckte bara till mutor och till ett lyxigt kontor på Calea Victoriei. Det skulle bli mera pengar, lovade man, när Rumänerna köpte våra kompassvinkelmätare, vilka jag snart skulle demonstrera. Någon fabrik fanns inte och inga maskiner, så jag fördrev tiden med att planera verksamheten tillsammans med vår representant domnule Guth-Bunescu och hans charmiga brorsdotter, domnisoara Rosa Rosanescu. För det mesta uppehöll jag mig på Circurul Militar i sällskap med välsnörjda och ofta väldoftande officerare, eller på Cafée Elite, mittemot det kungliga slottet, allmänt kallat Israelite. — d.v.s. caféet, inte slottet.

Det enda positiva jag egentligen gjorde, var att för det nya företaget rita en magnifik logotyp. -I.O.R. i en lins. Den kom ögonblickligen till användning för att trycka ett magnifikt brevpapper med I.O.R. i blått relieftryck.

Någon affär blev det inte. En fransk firma kom emellan, var billigare, eller frikostigare, och allt glömdes bort. Jag åkte hem utan att gifta mig med en charmiga domni-soara Rosa. Bara det magnifika brevpappret blev kvar. — Tydligt var det inte helt bortglömt annars hade inte secretarul Scradeanu sökt mig tre år senare. Just när han kom med sitt erbjudande, så kändes det i Sverige kvavt och instängt, så vi började skaffa papper för resan genom Ryssland till Bukarest. Men någon månad senare verkade det mera instängt i Rumänien: jag skrev ett beklagande brev, och allt glömdes på nytt. Resan blev inte av, gentlemannakungen abdikerade och Hitlers marionetter tog makten. Årtionden gick. . Sommaren 1981 återvände vännen Silver från ett affärsuppdrag i Bukarest och berättade att han hade gäststat en förebildlig optisk fabrik. Han visade några broschyrer, och se där; Min logotyp från 1937 -I.O.R. i en lins! Det kändes som att möta sitt bortglömda barn efter att det har fått nobelpriset.

Nu flyttar jag fyrtioåttio år tillbaka i tiden, till 1937, till förevisning av kompassvinkelmätaren som skulle inbringa pengar för finansieringen av fabriken i Bukarest. Det var i ett militärläger vid Donaustranden. På den motsatta stranden låg den bulgariska staden Ruscuk, antagligen utrustad med ett liknande läger. Det två arméerna roade sig med att, då och då, skjuta lite på varandra. Lyckligtvis var Donau bredare än skottvidden. Det var en förläggning som hundratals andra, låt säga den på Vaddö. Skillnaden var bara den att köket var franskt (För kaptener och uppåt) och att mannarna fick tuica si maslike, men däremot inga

skor.

Strax före avecen smällde jag ihop klackarna för övers- te Bednarescu och bad om tillåtelse att avlägsna mig för att ställa upp instrumentet. Detta bestod av ett stort kompasshus innehållande en optisk avläsbar kompassnål, på huset en riktkikare samt en sidvinkelskala. Därtill fanns ett stort antal attiraljer lämpliga för krigförande lantmä- tare. Jag horisonterade, orienterade och fininställde. Då inträffade något underligt: Kompassnålen började skaka våldsamt. Jag upprepar proceduren och plötsligen börjar kompassnålen svänga vilt igen. Tydligen pågår en magne- tisk storm, en jordbävning eller något annat mystiskt. Med stor möda håller jag mig lugn, kommissionen ska ju kom- ma när som helst. — Jag betraktar nålen, den är stilla, men nu, nu dansar den igen. Domnule Guth märker med sin rep- resentantnäsa att någonting är på tok, bjuder kommissio- nen på mera cognac, tårtor, champagne, så att klockan snart blir fem. Jag får lov att packa. — På hotellet tar jag allt isär, och se: Det är en liten strit (cicadulla) som blivit instängd i huset och som gymnastiserar på kompassnålen. Jag undrar bara hur insekten kommit in i den damm, -vatten och -gastäta burken.

Storbyn nästan upprepades många år senare, på femtio- talet. Vi konstruerade en kompassvinkelmätare, och för att förhindra stritgymnastiken, använde vi en vätskefylld kom- pass. Hela instrumentet gjordes av dyrbar och svårbear- betat berylliumkoppar, och så stod vi då på Beckholmens södra strand för att testa det. Doktor Amboldt, verkmä- tare Novak och jag. Amboldt var geodet, en mycket upp- skattad naturvetare som varit med Sven Hedin i Tibet, men ack så tankspridd. En dag kom vi på morgonen överens att träffas klockan 14. Han kom inte. Nästa dag ursäkta- de han sig: han hade glömt bort att den dagen och den tiden

skulle han gifta sig.

Demonstrationen var som ett déjà vue: kompassnålen blev orolig med jämna intervaller och fick flera graders slag-sida, precis som den gången vid Donau. Amboldt ställde upp vilda teorier, tills Novak sa: ”Vad konstigt, titta, den rör sig bara när Djurgårdsfärjan passerar”!

”Instrumentet gjordes sedan i många hundra exemplarer och det offererades även till Finland. Med vår direktör i spetsen besökte vi en myndighet i Helsingfors för att förevisa underverket. -I en sal satt en general bakom ett stort skrivbord och på var sida, vid väggen, stod två officerare i givakt likt statyer. Det var högtidligt som i en film. Endast generalen talade, och hade en del vettiga frågor och invändningar. Vår direktör förleddes till att docera om hur artilleriet skulle använda apparaten och hur man skulle använda artilleriet och att om någon dristade sig till att använda någon annan metod, så begrep han inte sitt jobb. På kvällen gav vi en fest på Fiskartorpet. Generalen var förhindrad, men adjutanterna berättade att han var hjälten från Savolaks, landets främsta artillerist. Beställningen uteblev.

Min första resa efter kriget gick naturligtvis till Tjeckoslovakien. Firman tyckte det var säkrast att jag reste med svenskt pass, så jag blev, med Fale Burmans benägna hjälp, svensk medborgare. Efter ett år blev jag tjeck igen vilket jag fick veta tre år senare och då av en ren slump. Under tiden hann jag resa kors och tvärs, stolt uppvisande mitt egentligen ogiltiga svenska pass. Jag anmälde denna fatalitet och fick ansöka på nytt, fylla i samma formulär och besvara samma frågor hos polisen. Sen omsider fick jag än engång samma vackra diplom. -Jag blev dubbelsvensk, en egenskap som varken Hans Majestät eller statsministern kan skryta med. -Men vad var anledningen till detta byråkraternas paradnummer? Jo, när jag blev svensk första

gången, så stod det någonstans att jag inom ett år måste presentera ett papper, vari de tjeckiska myndigheterna bekräftade att de inte hade några invändningar. Pliktskyldigt begärde jag ett sådant, men inget svar kom och jag glömde alltihop. Det blev en chock att plötsligt finna sig vara en Displaced Person. Jag skrev ett upprört brev till min vackra födelsestad Pisek i Södra Böhmen och fick omgående det efterlängtade dokumentet. Det var åtföljt av ett brev, vari en tjänsteman bad om ursäkt och förklarade att man hade så dåligt papper i Tjeckoslovakien efter kriget och Sverige var ju känt för sitt fina papper. Han skämdes för sitt papper, och beslöt sig att vänta med svaret, tills man fått en, för det högtidliga ändamålet, passande kvalité.

Underligt nog, gick det i september 1945 bra att flyga till Prag. Generalkonsul Gillis Rosborg mötte mig vid flygfältet och förståelsefullt körde han till staden den väg man väljer när man ska lämna Prag för gott — eller när man återvänder från en evig förskingring: Norrifrån till Hradčanyborgen genom drömmande torg omslutna av drömmande palats, förbi första borggården med Matiasporten. Plötsligt -staden med sina hundra torn. Här stod kanske Libuše, tjeckernas urmoder, när hon siade: ”Jag ser en stor stad, vars ära ska nå stjärnorna”. Ära och lidande. Och sedan Nerudagatan ned. Här fick varje adelsfamilj med självaktning bygga sitt palats. I en av dessa var en militärmedicinsk högskola där jag en vacker blommande söndag gick vakt och en tjock medicinekandidat undervisade mig i hur man tillverkar Fernet Branca av spiritus vini, tinctura amara, sirap och en massa extrakter. Till Lilsidans Torg, förbi Landets överkommando, där blev jag utkastad 1939 efter München, då jag begärde att få gå ut i det krig som redan var förlorat; förbi den otroliga Nicolaus Kyrkan, där

jag grät mig genom Messa Solemnis innan jag for till Sverige. Vidare, genom Lillsidans brotorn till Karlsbron. På ön under bron finns en del högtidligt tysta vinstugor och andra mera uppslupna. Förbi plattan i broräcket med fem stjärnor som föll från himmeln när man från denna plats kastade den redan halvdöde biktfadern Johannes från Nepomuk i floden. Han vägrade nämligen förråda drottningens bikt för den koleriske kungen Václav IV. För detta vaktar han med sina fem stjärnor runt huvudet Europas alla katolska broar. Förbi alla, som i stor smärta förvridna, barockstatyer, vars namn jag kanske fortfarande kan utantill; förbi en Kristus med hebreiska bokstäver runt korset: helig, helig, helig och en inskrift som på latin, tjeckiska och tyska talar om att en jude år 1752 tvingades att bekosta statyn som straff för att han hade spottat framför en kyrklig procession; genom Gamla Stadens underbara brotorn, där byggmästaren Peter Parler har haft roligt sedan flera hundra år, eftersom han fumlar med kjolen till en ovanför honom uthuggen nunna; förbi kejsar Karl IV med gyllene bullan i sin hand. Till honom går man bara när det regnar, för då ser det ut som om han kissade. (från bullans sigillsnöre)

Nej Gillis, kör inte så fort, sakta, sakta, så sakta som det tar att spela harpoackorder i Smetanas Moldau. Den flyter djupt under valven, sakta som blod. Det har runnit mycket blod på och under denna bro. Här kämpade katolska studenter och lyckades tillsammans med judarna från det närbelägna ghattot stoppa den svenska soldatesken, så att den kunde plundra bara Lillsidan. För det fick Judarna av kejsaren en jättelik fana, som än i dag kan beundras i Gamla Nya synagogan. Här har man alltid kämpat, kanske håller bron därför att så mycket blod är blandat i fogarna. (Det säjs att Karl IV anbefalldes en landsomfattande

ägginsamling för att blanda äggvita i murbruket. Det berättas att en man höll på att drunkna i djupet under bron och ropade: "Hilfe, ich ertrinke, Hilfe!" en tjeck passerar och ropar tillbaka: "Du skulle lärt dig simma i stället för tyska." Och fortsätter. — Bron är tjeckernas logotyp. Den finns avbildad på mynt och på sedlar. Den präglar hela folket, alltid en bro, alltid en kompromiss. — När en politiker utbrast: "Vi är en bro mellan öst och väst", så svarade Jan Masaryk: "Glöm inte att alla trampar på en bro". — Alla trampade över Karlsbron: spanjorer, fransmän, bajrare, preusare. Alla, bara inte svenskarna. Jag undrar om några av dessa erövrare hade tid att beundra borgen, kyrkornas och palatsens silhuetter, diset över floden med några orörliga fiskare.

Jag sitter tyst och gripnen så att det gör ont. Också Gillis är tyst. Han tar kurvan till höger lite för nervöst och accelerationen gör att all behärskning brister. Jag gråter hejdlöst, Gillis påverkas och kör in i en liten mörkgrön militärlastbil, lastad med bröd. Limporna regnar över oss och in i vår öppna bil. När Gillis öppnar dörren, så rinner de ut med oss. Chauffören, en rödkindad rysk soldat, är lika uppörd som vi. Skadorna är obetydliga, Gillis letar i sin rockficka och fiskar upp en näva sedlar som tydligen finns där för dylika tillfällen. Grabben omfamnar Gillis och Gillis omfamnar grabben. Denne samlar ihop alla limporna som ligger utströdda på körbanan, skänker oss några och kör iväg.

Nästa dag gick jag till mitt gamla företag. Alla ingenjörer och verkmästare samlades och välkomnade mig hjärteligen, men när jag bad att få se mitt gamla kontor och den nya fabriken så blev det tyst. Äntligen harklade de fram att jag egentligen är utlänning och utan officiellt tillstånd får jag ej beträda området. Kanske var det rätt, men det

tog hårt. Jag visste då inte, om jag möjligen ville återvända till Prag, men detta besked avgjorde saken. Jag kände mig som Odysseus när han äntligen såg Ithakas eldar, men drevs till havs igen. — Tack ska ni ha.

Samma kväll åkte jag till Pisek, till mina föräldrar. På tåget varnade man mig att inte gå ensam i mörkret från stationen till staden. Desertörer, f.d. Gestapo och SS på flykt hade inget medlidande. Och verkligen, de tio, tjugo människor som lämnade tåget bildade ett slags falanx, kvinnor, och de med stora väskor i mitten. Tysta rörde vi oss mot staden. Gatubelysning fanns inte. Men plötsligt, mellan kastanjealléen och kyrkan tänds en ensam stark lampa. Den dinglar i blåsten på sin kabel och kastar hårda, dramatiskt rörliga skuggor på kyrkans vita väggar, som i ett spel av Garcia Lorca. -Mannen som går bredvid stirrar på mig och säger: "Du är Vogl, du åt smörgåsar medan vi led." En klasskamrat. — Alla glör på mig och jag känner mig ynkelig. (Nästa dag fick jag veta att han inte lidit så mycket, men att han hade sitt lidande framför sig. Han hade tillhört "regeringsarmén", en paradtrupp uppsatt med Hitlers tillstånd). -Varje sekund blev en timme. Äntligen stod jag vid porten till min fars hus. Nyckeln som varit en fetish för mig i fem år passade perfekt. Die deutsche Mutter und Kind, som lade beslag på huset under kriget, hade inte bytt låset. Jag välkomnades av min styvmor som om jag hade varit borta på en kort semester. Pappa ligger på sjukhuset — hjärtbesvär. Lägenheten var som den alltid varit, dock var vårt gamla fina parkettgolv söndertrampat. Tydligt hade die deutsche Mutter mit dem Kinde ridit på en ponny i salarna. Även möblemanget var ett annat. Bättre, delvis en äkta Louis XIV. (Folk som förlorat sina tillhörigheter hade fått välja och vräka i ett centralförråd med beslagtagna tysk egendom och min pappa hade smak).

På natten vaknade jag plötligt ur en uttröttad människas drömlösa sömn. Det var skönt svalt som det brukar vara i ett hus med metertjocka väggar. Genom fönstret ljud nattvaktens klara trumpet från kyrktornet:

Jag var hemma. — Vid frukosten berättade jag med välbehag om detta musikaliska intermezzo. Jag fick veta att nattmusiken avskaffades när kriget bröt ut. Tydligt hade jag drabbats av en akustisk halucination. Var jag då hemma? Är inte allting en halucination? Träffande börjar tjekernas nationalsång med frågan: "Var är mitt hem?" -Ja var är mitt hem?.

Rädd att dyka, som vid en okänd strand, tvekar jag att ge mig ut i gatuvimlet. Genom salongens fönster spejar jag ner mot lilltorget; kommersen med grönsaker pågår, barnen skockas vid skolan, några taxibilar står vid stationen. Trafiken är intensiv, mest militär. Men vad är detta? Två kvinnliga militärpoliser styr allt med elegans. Vackra, sunda ansikten. Och vilka former är inte ingjutna i åtsittande ryska uniformer! De gör att jag bestämmer mig för att gå ut. Min mor varnar mig för att ta med mitt svenska pass. Det är så vackert och ovanligt att det vid någon spärr lätt kunde fresta en kontrollant med samlarvurm. I stället tar jag en lika vacker legitimation från turistklubben för år 1930. En timme senare är den borta.

Jag passerar mycket sakta och observant de båda kvinnliga poliser, går förbi butiken där Ludvig Kafka, kusin till Franz, brukade sälja tyger och korta varor, förbi herr ban-

”Kan jag få köpa urverket?” ”Nej, det går inte, det tillhör folkförvaltningen, men det går bra att ansöka!” Jag flyr.

Förbi Fantls sybehör. De exponerade livstucken, och gråa reformtrosorna direkt på husväggen. Vid åsynen av dessa frivoliteter brukade jag rodna och föredra gatans motsatta sida och gå förbi Antonín Dvořáks modeaffär och Niko Pecarićs vinstuga. Där satt stadens lyriker med sin sjukskötare och dalmatiskt vin. Skötarens huvuduppgift var att manövrera den lame diktarens gyfl när de kissade på vintunnorna. -Obönhörligen dras jag till agoran - stortorget- förbi herr Novotnys tvålkokeri och ljusstöperi, till hörnet med herr juveleraren Weber. Han var de Böhmska brödernas ålderman. Vid en parad dängde han den svarta fanan med den röda kalken i skallen på en lika militant katolik. -Äntligen är jag på stortorget. Som i min ungdom kommer min gamle matematiklärare Dvorák emot mig. Numera behöver jag inte hälsa underdånigt och devot, men jag gör det i alla fall. Jag har mycket att tacka honom för; han tränade oss i någonting man kan kalla matematisk intuitionsförmågan att uppskatta resultatet av en invecklad beräkning utan att egentligen räkna. Alkoholist har han alltid varit, och nu, efter ett kort samtal, sa han att jag säkert hade en flaska whisky med mig. Jo, jag hade flera och jag lovade att ta med en dagen därpå. Dock, präglad som jag blivit av det svenska alkoholpryderiet, uppfyllde jag inte mitt löfte. Man ska inte ge sprit åt en alkoholskadd. En månad senare dog han och jag har alltjämt dåligt samvete.

Jag skyndade mig till sjukhuset. Pappa blev återställd och kom någon månad senare till Sverige. På Norrbackainstitutet fick han ny protés och när man ville slänga den gamla, så kämpade han vilt för att behålla den; dels där-

för att han hade en gömd kompass och en påse guldmynt inuti den, dels därför att han var övertygad om att svenskarna inte kunde göra protéser eftersom ingen här i landet någonsin hade förlorat sitt ben i ett idiotiskt krig. Men protésen var perfekt, mycket bättre än någon av de som hade plågat honom i nästan tre decenier.

På kvällen besökte jag några gamla goda vänner från goda tider, och skänkte dem flaskan som kommit att belasta mitt samvete. Det visade sig att den inkvarterade ryske majoren hade skickat sin kalfaktor att skaffa någonting liknande vid bron, som utgjorde demarkationslinjen, men den gode Grisha hade misslyckats. Så mycket mera glädje vållade den olycksaliga flaskan och stämningen blev mer och mer broderlig. Jag berättade om de två högarmade poliserna. Majoren skrattade hjärtligt och demonstrerade hur han kunde förvandla ett snöre, på vilket han konsfärdigt anbringat knutar och slingor, till en perfekt BH. Någonting för Twillfit?

Ett år senare var jag i Pisek igen, samtidigt som min hustru var i nionde månaden. I Prag köpte jag en bäverpäls åt henne, utan att tänka på eventuella svårigheter i den svenska tullen. Men det ordnade sig på ett oväntat sätt: Väl hemma på Bromma, hördes ur högtalaren: "Passagerare Vogl från Prag, våra lyckönskningar, det blev en dotter". Tulltjänstemän hjälpte mig in i taxin med pälsen och kappsäcken och jag hann till BB innan min hustru hade transporterats från operationsrummet till sängen.

Under åren blev resorna till Prag ganska många och ofta kopplade till firmans affärer. Min patriotiska klockarkärllek ledde dock bara till högst måttliga framgångar och även till ett otrevligt västgötaklimax, om man kan använda termen i detta sammanhang.

Den tjeckiska mikroskoptillverkningen klarade sig intakt

genom kriget och när vi fick deras generalagentur för Sverige och Västtyskland så hade vi stora förväntningar. I Sverige sålde vi ett enda mikroskop. Däremot sålde vår direktör i Hamburg, som hette Frauenhofer, men kallades Frankenstein, för flera millioner mark, möjligen därför att han förälskade sig i den tjeckiska förhandlarskans gröna ögon.

Kongresserna och kollokvierna i Prag befann sig på en hög kulinarisk nivå. Inte som i Paris, där vi blev bjudna på kalla byfféer, och där våra franska kolleger samlades intill en stor skjutdörr, för att när denna öppnades kasta sig över de delikatesser som franska staten bjöd på. När vi kom fram, så var allt länsat.

Fysik och teknologi av tunna skikt, är den viktigaste processen i moderna elektroniska och optiska konstruktioner. Utan kunnande på detta område, kan man inte ens bygga den primitivaste digitalklocka. På sextiotalet var tjeckerna långt framme och hade några framstående forskare, ett försprång som de numera förlorat. -Det var naturligt och för mig välkommet, att börja förhandla om en licens för en antireflexbeläggning bestående av flera skikt. Detta är idag självklar standard på varje kameraobjektiv, men då var det ett underverk. Vi fick vår licens och med den många äkta Pilsner Urquell samt en elegant och intelligent produktionsmetod. I avtalet ingick att upphovsmannen professor Josef K. skulle instruera vår personal och jag ordnade så att han fick hålla en mycket uppskattad föreläsningsserie på Institutet för Optisk Forskning. Trots det torra ämnet trollband han sina åhörare. Han var en centaleuropeisk charmör och en fascinerande berättare på alla språk (som jag själv, ha)

Ett år senare flög jag till Prag för att vara med på en optisk kongress. När jag lämnade tullen passerades jag av en man som vände bort sitt ansikte och sa: "Josef K. sitter

inne.” -Kongressen förlöpte som vanligt, men mina tjeckiska vänner uppförde sig underligt och undvek mig så ofta det bara var möjligt. De visste, men det visste inte att jag visste. Näst sista dagen, klockan sju på morgonen, knackade någon på dörren och in kom en liten man av alldagligt utseende, presenterade sig som major V. från under rättelsetjänsten och frågade om jag kände Josef K. och om det var med avsikt som jag hade slunkit ur gårdagens bevakning. Jag svarade sanningsenligt att jag kände Josef K. Och att jag var smickrad om ock förvånad över att bli bevakad, och frågade varför. Majoren svarade mycket ämabelt, att han skulle uppskatta om jag ställde mig något mera samarbetsvillig och undvek arroganser. Han ville veta om Josef K fått svarta pengar från vårt företag och i så fall hur mycket. Jag svarade sanningsenligt, skrattande och arrogant, att jag i 35 år drömt om att få en rupie under bordet, men att vårt svenska system på den punkten är omänskligt. (obs! Detta var på sjuttioalet). Så småningom kom vi på vänskaplig fot, och han berättade att det var en förskjuten kvinna som angett Josef. Under sådana omständigheter hade man säkert inlett en undersökning även i Sverige. Jag fick ge honom rätt. Majoren hade beundransvärda kunskaper i vakuumtekniken och i tunna skikt-fysiken, vilket förvånade mig. Då berättade han att han var doktor i fysik, doktor i juridik och dessutom major. Man ser att den teknokratiska utvecklingen går framåt. Under Svejks tid var polisspionen Brettschneider en betydligt enklare person. Men det sa jag inte, för han blev verkligen trevlig, utan jag bjöd på kaffe nere i baren, där han kunde få allt bekräftat av professor Erik Ingelstam, ledaren för den svenska delegationen.

Efter en kort förklaring reste sig Erik i hela sin vikingalängd över den stackars lille tredubble doktorn och sa, myc-

ket högt och tydligt: ”Jag ska gärna besvara era frågor, men då måste de ställas av ert UD till vårt UD.” Allt slutade väl och i största sämja. Jag bjöd den trevliga majoren till Sverige för att själv kontrollera firmans räkenskaper. Men han kom aldrig. Och efter Eriks tämligen sträva demarcher, släpptes Josef K. fri. Den eleganta förågningsmetoden fungerade bra så länge Josef K. tryckte på knapparna. För produktionen var den olämplig, så vi fick lov att skaffa en schweizisk automat.

Resorna till Tyskland i slutet på fyrtioalet och början på femtioalet aktualiserade alltid frågan om balansen mellan brott och straff. Jag minns ett uppehåll på centralen i Hamburg. Centralen fanns inte, tåget stannade på linjen. Utanför stod das deutsche Volk i trasor. Resenärer gona sig i restaurangvagnen och kastade ut cigaretter och sockerbitar, ungefär som till aporna i zoo.

Vid den tiden kom till vårt företag en professor Cornelius; han liknade president Waldheim och hade varit admiral Dönitz vetenskapliga rådgivare. Hans uppdrag var att sälja ut det tusenåriga rikets dödsbo. Vi hade inga riktiga avsikter att köpa, men det var i alla fall lockande att besöka fabriker som Voightländer eller Agfa. De var underdåniga som slagna hundar och överdrivet tacksamma för varje vänligt ord. (Liknande handel hade i Sverige bedrivits av ett ämbetsverk med namnet ”Flytkapitalsbyrå”. Där kunde man inhandla svenska, av tyskarna ägda företag som Varta, Zeiss, Osram mm. Självt gick jag noga och byråkratiskt genom Zeiss’ stora kontor på Kungsgatan. Priset var fördelaktigt men Robert Ameln förklarade att han varken sålde eller köpte lik.)

Bemålde Cornelius hade som lagervara bl.a Askaniawerke i Berlin och Überlingen, Voightländer i Braunschweig och Rodenstock i München. Meningen var att ett svenskt före-

tag skulle träda in som delägare och på så sätt ge tyskarna ett skydd mot brandskattning genom de allierade. Det var uppenbarligen ett pactum contra mores och, som jag sade tidigare hade vi inga andra mål än att studera en slagen konkurrent. -Cornelius hade på lagret även ritningar för en Einmann-U — Boot. Dessa var han mycket stolt över och kunde inte begripa att han med sin U-Boot blev utkastad både av Jungner och av Marinen. I dag vet vi: han lyckades sälja någon annanstans.

I mina reserapporter står det sällan om någonting jag upplevde utom tjänsten. En tjänsteresa är en dyr och allvarlig angelägenhet och då ska man inte skryta med äventyr. Dock tillåt mig att berätta om några korta tidstypiska scener: I Hamburg 1947, gick vi vilse och min vän Gunnar ställde sig med uppslagen stadsplan under en lyktstolpe. Ögonblickligen skockade sig flickorna runt om oss och det ekade genom hela St.Pauli: "Die Schweden sind da!" — Fredan hade då kommit till Hamburg. — I det sönderslagna Berlin var Gunnar och jag inbjudna till en lyxvilla på Wannsee hos direktören för Askaniawerke. Man serverade en överdådig middag på silver och damast — jämför med sockerbitarna i Hamburg — och utsökta viner. Om en underbar årgång Hochheimer anfördetrodde oss direktören, att han i källaren hade 125 flaskor. När de tog slut, då ville han dö. Vi drack duktigt så jag kunde meddela honom glädjande: "Jetzt sind sie vier Flaschen den Tode näher" — Hans företag försvann snart. Fabriken i Uberlingen blev amerikansk, men kunde ha blivit svensk om jag bara hade uppfört mig. Direktören där hette Wilde och hade inget gemensamt med Oscar. Tvärt om. Han hade en bedårande kvinnlig sekreterare. Alltför bedårande.

Här; en rapport från kongressen i London år 1961. Det var bara ett år sedan den första lasern hade börjat lasra.

En av uppfinnarna, A.L. Schawlow, höll en fängslande presentation och jag blev laserfrälst. Men ingen läste rapporten. Naturligtvis blev man arg och förbannad när sådant hände alltför ofta. För att väcka intresse hade jag en gång använt programmet från en nakenrevy i Las Vegas som omslag för reserapporten. En annan gång, då jag var på en resa med vännen Herbert Hogdal från AGA, bjöds vi av CIBA i Basel på riktig fondue. Vi fick receptet, som vi infogade i vår reserapport. Denna hade utfärdats i 24 exemplar för olika befattningshavare. Ingen reagerade, utom Gunnar Dalén som prövade receptet, fann det utmärkt och tackade skriftligen.

Jag började detta kapitel med ett självbelåtet påstående, att en obegången resa kan vara nyttigare än den som blev av: År 1957 åtog jag mig att för Svenska Institutets och Unescos räkning resa till Rangoon. Avtalet gällde ett år och avsikten var att undervisa i optik och optisk teknologi, samt att installera en optisk verkstad. Allt var mycket spännande; FN-tjänst, ett år i Rangoon nära djungeln och floden Kwai, att starta en fabrik och en skola i monsunregnet. Och dessutom få bra betalt. Jag skaffade alla böcker om Burma jag kunde komma över samt firmans tillstånd. Jag fick en lista över i Rangoon befintligt material och maskiner och blev fundersam — listan hade tydligen blivit gjord av en fackman, så varför behöver man mig? Jag bara kompletterade utrustningen och beställde några maskiner till. Då dog min kollega Kauders och direktören sa rent ut att situationen kräver att jag inte gav mig av. Dock lovade han hjälpa till, så att Unesco inte blev allför lidande. Uppriktigt sagt, blev jag glad. Firman erbjöd sig att i stället träna några burmesiska teknikner i vår verkstad. Min vistelse i Rangoon kunde då avkortas till några veckor. Idén var faktiskt bättre och billigare än att låta mig

undervisa folk som aldrig sett en lins i Burma. Det kom inget svar, förslaget passade inte in i ett sterilt byråkratiskt mönster. -Några år senare besökte jag National Physical Laboratory i Teddington. Togs emot av en trevlig och trött tekniker, som på vägen från porten till huvudbyggnaden, stannade och vördnadsfullt pekade på ett nyplanterat träd mitt på gräsplanen. "The tree" sade han. "I don't like Swedes" fortsatte han. Det första påståendet förstod jag först efter en stund — "The tree" var i rakt nedstigande led en avkomma till Isaac Newtons äppelträd. Men vad svarar man på det andra? Han berättade sedan att en svensk skulle ha arbetat i Rangoon för Unesco, men hoppade av. Han tog då över och det var ett helvete. Materialet var fel, maskinerna rostiga, de stod i veckor i monsunregnet, man fick inte lämna staden, odlorna kröp på bordet och i sängen. Vad skulle jag ha svarat då?

En fantastisk resa gick till USA och därifrån över Panama till Perú och över Anderna till Rio. I Lima försökte jag sälja våra gruvlyktor men upplystes om att på högplatån är en hel Indian med Davy-lykta billigare än en elektrisk lampa. -Med vår agent gick vi snabbt igenom hela tillverkningsprogrammet, men för ögonblicket var all import omöjlig. Därför stod jag snart framför American Express för att köpa en resa till en indiansk ruinstad som hette, tror jag, Pachacamac. Jag antastades av en ung indian som viskade: "jag ska guida er, det blir bättre och billigare." Det lät spännande, vi satte oss i bussen tillsammans med kvinnor i bowlers och höns och åkte till Pachacamac. Han hette Jesu Maria och medan vi ensamma gick i utbrända gator och torg berättade han otroliga historier om prinsessor, mord och kungar. Ingenting var sant, jag läste på i förväg, men för hundra soles måste han väl berätta någonting. Om hans eget folk visste jag mer än han. Jesu Maria

kunde läsa, det lärde han sig i Jesuitskolan, men inte skriva. På så sätt kunde han läsa i katekesen, men inte skriva ett kommunistiskt manifest. Elementärt. — Vi blev blev goda vänner och jag frågade vad jag kunde ge honom. — Han ville inte ha mera pengar än överenskommet. -Mina byxor. Fick han mina byxor, så skulle han få tillbaka sitt jobb som hisspojke på hotel Bolivar. Jag hade bara ett par med.

Den största resa jag någonsin gjorde, var den största möjliga, nämligen jorden runt. Och det i första klass. Och tillsammans med Sven Malmström. Det var strax efter att Incentive hade tagit över och jag undrar fortfarande om det inte var en form av finkänslig provision. I så fall var det för mycket. Vilken än motivationen var, så var jag och är tacksam. -Sven var en erfaren och vinnande förhandlare, dock borde han inte vid ett geishaparty i Gion ha bjudit sin geisha hem till Lidingö. Direktör Ryoji Uenishi viskade i mitt öra att hon kommer säkert, hon har större inkomster än vi alla. Ursäkta denna indiskretion, men kom hon?

Resan var fylld med ett hårt program. Vi ville visa varandra och de som inte fick vara med vad vi orkade. Marcus Wallenbergs brev till japanska banker öppnade portarna till industrin på vid gavel -vi togs alltid emot av den högsta chefen. Det kanske inte var det gynsammaste. På den nivån börjar man inte förhandla om samarbete eller en agentur. Förutom en hederlig professor vid Gakushuin University, som rent ut sa, att inom tjugo år flyttar forskningens och industrins tyngdpunkt till Japan och att detta kan inte hejdas av några studieresor, var alla tillmötesgående och vänliga till självutplåning. Vid en lunch på Imperial Hotel som gavs till vår ära av Seiko, drog V.D. Shoji Hattori fram ur fickan en digitalklocka — jag tror det var första gången jag såg en sådan — och sade: ”Look” Jag beundrade

den mycket; han stoppade den tillbaka med orden: "I can't offend you, by presenting it to you".

Jag tror inte, att någon annan någonsin hade haft tillfälle att studera den japanska industrin så ingående som vi. I stort sett har vi inte kunnat notera en enda okänd mekanisk faktor, en okänd maskin, ett verktyg, en metod, eller organisation. Framgången beror helt på människan; på intensiteten, troheten till företaget, till varandra, till arbetet. I dag, när jag läser rapporten, är skillnaden tragiskt tydlig. Japanens beteende liknar biets. Vi biter ihjäl kollegan även om vi inte måste.

Kapitel 11

DRÖMMAR OCH UPPFINNINGAR

Det finns två sorters ingenjörer. Såsom Napoleons gardister drömde om att bära marskalkstaven i sin tornister så drömmer den ena sorten om att göra sensationella uppfinningar; den andra njuter av en eller annan extra semesterdag för att skrapa båten. Så småningom pensioneras båda. Den ena med en pärm patentskrifter, den andra med en båt, vacker som ett flytande piano.

Jag har ingen båt, min pärm innehåller sådär hundra patent av mer eller mindre tvivelaktigt värde. De som var avsedda för att säkra firmans och min egen framtid blev ofta floppar. Andra, vilka snarare blev till genom tillfälligheter, eller rentav flit, har säkrat oss en eller annan beställning, och några få ledde till den drömda framgången.

Så hittar jag i pärmen ett av våra äldsta patent, årgång 1942. Det gäller sikte M42 för flygplanet B 19. Sliperiet var belagt över sin kapacitet, så jag bestämde mig med stor tvekan för att bygga hela instrumentet med standard glasögonglas. Vi gick från optiker till optiker och köpte upp alla glas som fanns med minus två dioptriers styrka. Dessa sorterades och försilvrades på den konvexa ytan. Det blev ganska hyggliga s. k. Manginspeglar. En sådan ger, vid en relativ öppning 1:1,6 samma bildskärpa nära den optiska axeln som ett välkorrigerat objektiv. Spegeln fick projicera ett genomlyst riktmärke på oändligt avstånd. Mellan riktmärket och spegeln satt en planparalell platta i 45° och

reflekterade de parallella strålarna in i pilotens öga. För att kompensera det av plattan vållade bildfelet placerades en cylindrisk lins nära plattan. Även denna skaffade vi hos optikerna. Det året fick två dioptrier närsynta stockholmare inga riktiga glas.

Sent omsider blev ett antal instrument färdigställda, så att flygvapnet inte skulle vara helt försvarslöst. Trodde vi. Då underkände kundens kontrollant hela klabbet på grund av lackeringens färgton. Han hade rätt, sikten var lite gulare än föreskrivet, trots att Freddy Kaufmann vid Industrifärger på Lidingö glatt sig åt att han över huvud taget lyckades blanda till en färg. Det var ju 1941.

En kontrollant har alltid rätt. Vi fick demontera hela serien, och lackera om. En del ytor deformerades i ugnen, ja det var ett elände — allt medan Hitler stod ante portas. Som tur var fick han aldrig veta detta, för då hade han nog anfallit.

Efter hand utvecklades detta instrument till en bestseller och THE NIFE SIGHT blev ett begrepp. Det tillverkades i uppemot fyrtiotusen exemplar: licens såldes till England, Italien, Spanien och Indien och jag vet inte vart eftersom jag på något sätt blev avskärmad från affärerna kanske för att jag inte skulle få idén att begära en del av dessa lätt förtjänta pengar. I stället fick jag resa mycket och träffa många intressanta människor och företag av vilka många numera gått hädan.

I Italien tillverkades the NIFE SIGHT av Filotecnica Salmoiraghi i Milano, en anrik firma grundad av självaste Porro, som 1850 uppfann den moderna prismakikaren. Dit reste jag och blev hämtad vid flyget av direktörens chaufför. Vi körde länge och väl genom stadens utkanter. Äntligen var vi framme. Ovanligt många och alltför högljudda anställda fyllde fabrikgården. Det var emellertid kaffedags

och i Italien är man gudskelov lite livligare än i höga nor- den. Det visade sig dock att en vild, mycket vild strejk pågick. De enda strejkbrytarna var direktören, chauffören och jag. Vi blev belägrade. Min italienska är mycket bristfällig men jag förstod att direktören förhandlade om att bli frisläppt eller att åtminstone il estrangiero — det var jag — skulle släppas. Samtidigt föreläste jag för honom om hur man justerar the NIFESIGHT. Till sist fick jag fri lejd. Då hade mörkret redan fallit och jag gick en timme (i fel riktning) innan jag fick en taxi.

Tillbaka till glasögonsiktet M42. Vi fick kassera mer än hälften av de glasönglas vi köpte hos optikerna, och av dessa gjorde vi optiska pekfingrar för föredragshållare. (man projicerade en specialgjord glödlampa). Detta var vår första "civila" produkt. Tyvärr drog vi ingen lärdom av att våra återförsäljare begärde att få tjäna 50% av slutpriset till kunden. Av just denna anledning blev det dåligt med framgången för de flesta av de civila produkterna som vi efterhand utvecklade.

Ett annat patent från denna tid gällde ett okular där en negativ lins i närheten av bildplanet ökade det fria avståndet till ögat. Som följd av denna uppfinning fick vi en stor beställning.

Fjorton år senare anmälde Zeiss något liknande till patent (Brillenträgerokular). Det blev en våldsam notväxling — i patenttvister är det mesta tillåtet — vi blev beskyllda för att ha förfalskat datum på en ritning, men fick en ursäkt. Lustigt nog inte från vår motpart, tyska Zeiss, utan från dess svenska ombud som fick svälja förtreten. O, vad jag njöt av att få slåss med denne Goliat.

Låt mig nu fortsätta att bläddra i patentpärmen. Nog är jag litet stolt över den. Man märker när kriget tog slut på att vi krampaktigt sökte hitta en plats i den civila mark-

nadens sol — en så kallad nisch. Jungnerbolagets ledning var generös, bekostade allt ur egen ficka. STU, industrifonder och MBL fanns inte. Amelnarna gjorde alla fel själva och betalade också själva. I stort sett var vi fria att utveckla vad vi ville och anlita vilka rådgivare vi ville. Därför utvecklade vi mycket. Men vi lyckades aldrig med marknadsföringen. Kanske var vi bortskämda av militära kunder eller kanske var det jag och andra tekniker som dominerade och blandade sig i försäljning för mycket. Så småningom har vi hittat en nisch: Optiska instrument för verkstadsindustrin — där lyckades vi med, att under några år hålla en stor del av marknaden. I försäljningstaktiken ingick att uppfinna nya namn för eljest kända instrument. Vi döpte en autokollimator till "Akometer", ett stereoskop hette "Sterant" ett stereomikroskop blev "Micrall". Det är möjligt att än idag kallas dessa så, även om de köpts i Japan.

Strax efter kriget fick vi patent på en apparat för mätning av glasönglas. Det nya var att man projicerade mätmarke på en mattskiva, i stället för att skarpställa det i ett okular. På så sätt blir man oberoende av operatörens eventuella ackommodationsfel. Apparaten var designad av den kände Rune Monö i mörkgrönt och vitt och liknade en tävlingsbil eller ett strykjärn. Patentet har lagts ned, liksom hela vår ophthalmologiska produktgrupp, men idén har sedan åter upptagits både i Japan och i Frankrike. Det lustiga var inte bara att tingesten på tyska kallas der Scheitelbrechwertmesser, utan även att en sådan var den första optiska apparat jag någonsin konstruerade: När jag 1933 sökte jobb på en optisk fabrik i Prag, så stoppades jag av farbror Hugh: "Du ska först uppfinna någonting och sedan ska du söka jobb". Jag gjorde så, och utnämndes på fläcken till teknisk direktör (på visitkort avsedda för kontakt med Balkan och främre orienten).

Jag ser att samma år — 1946 — patenterade vi en koincidensavläsning för vattenpass avsedda för avvägningsinstrument. Instrumentet var mindre och hade bättre bildkvalité än vanligt, men det drabbades av ett fatalt missöde.

För att fortare få fram prototypen undvek konstruktören alla gjutdetaljer. Apparaten bestod då av ett stort antal rör, plåtbitar och skruvar. Detta förstod inte kalkylavdelningen, där någon vid samma tidpunkt fått en genial idé: Man kan statistiskt bestämma genomsnittspriset på en finmekanisk komponent och därmed på hela konstruktionen genom att räkna antalet detaljer och multiplicera med ett heligt tal-hokus pokus-kalkylen var färdig. Man kan gå och fika. Det stora antalet rör plåtbitar och skruvar ledde med denna metod till ett pris, som gjorde apparaten osäljbar och man avvecklade hela den geodetiska gruppen.

Jag får väl lov att hoppa över några artefakter utan större historiskt värde — med det menar jag att de inte gav upphov och inte kan bindas till en rolig historia. Här är en autokollimator, ett outhärligt instrument för kontroll av optiska komponenter och upplinjering av mekaniska delar. Vi gjorde ett stort antal dylika. Säkert finns det kvar i flera verkstäder, om de inte har ersatts med moderna elektroniska. Jag ingick ett vad med försäljarna att vi kommer att sälja minst hundra stycken per år, i annat fall skulle jag äta upp min hatt. Det blev bara tjugofem. Då urholkade jag ett kålhuvud, satte det på huvudet och åkte fyrtiotvåans buss från Gärdet. Damerna i firmans växel beundrade min prydnad: ”Oh, vilken tjusig hatt du har” — och fick underteckna ett intyg att jag bar en tjusig hatt. Sedan tillagade jag hatten i lunchrummet med kummin, ättika och rökt bacon. Alla tyckte att det var gott.

Som mycket annat jag gjorde, var detta inte helt originellt, idén finns hos G.K. Chesterton. Men vem hos Jung-

ner läser Chesterton?

Här finns ett patent på upphängning av optiska delar i en avståndsmätare. Själva apparaten uppfanns av den kejserlige och konunglige kaptenen Pecene vid österrikisk-ungerska flottbasen i Boka Kotorska. Han kunde inte ana i sin kasse, att svenska soldater femtio år senare skulle använda sig av hans idé.

Tydligt var vi begivna på att uppfinna reflexsikten, även kallade HUD eller head-display. Jungner Instrument hade patent både på siktet i Tunnan och i Draken. Vid det senare kom jag i krakel med en ung ingenjör av P.C. generationen. Han påstod att det är omöjligt att fysikaliskt dela ett strålnippe i två med ett enda prisma. Hans computer hade visserligen ett jätteminne, men mindes inte att Ernst Abbe använde detta i ett biokulärt mikroskop ungefär år 1880. Oavsett, fick vi 1958 patent på samma princip och utan överdrift, använde jag samma knep vid en konstruktion för Bofors ("Bill") 1980 och fick patent även då. Patentväsendets vägar äro outgrundliga.

En uppfinning saknas i min pärm, nämligen en landningsfyr. Det var en fyr som gav så skarpa ljussegmenter, att man kunde se rött sken med ena ögat och vitt med det andra. Jag har aldrig sysslat med fyrar. Därför gjorde jag en vanlig projektor. Den blev inte mycket större än en konservburk. Jag blev utskrattad utan att förstå varför. Först vid förevisningen på flygflottiljen i Norrköping gick det upp ett ljus för mig: AGA — fyrarnas mästare — gjorde riktiga fyrar, stora som pianon. Vi fick beställningen och AGA kämpade ursinnigt mot vårt patent. Då beställningen var i hamn, lade vi ned patentet — för husfridens skull. Bråket var onödigt, fyrarnas tidsålder var i alla fall förbi.

Nu kommer jag till patentet på S-vagnsiktet, ordern som gav oss självförtroendet tillbaka (efter förlusten av en stor

kikarbeställning).

Att vi fick denna order var vår V D Elvir Berggrens förtjänst. Han var framsynt nog att låta utvecklingsarbetet fortsätta, trots att utvecklingsuppdraget gått till Zeiss. Elvir tillät inte någon som helst avvikelse från bestämmelserna, hur svåra de än var. Konkurrenten tycktes inte ta allting på allvar, han visste bättre. Vårt påstående att vi kunde klara alla krav utan reservationer verkade rentav ovederhäftigt och man tillkallade amerikanska experter för vilka jag fick bikta mig. Vi vann både tekniskt och juridiskt. Elvir Berggren glädde sig som ett barn, skrev tackbrev till oss alla, bjöd på fest och anlidade reklammannen, ”människoringenjören”, Bröndum för P.R. Denne ordnade med pressreleases och med stora förstasides rubriker i alla tidningar. I Svenska Dagbladet talades om ”Optisk olympiad”. Inte bara vårt självförtroende utan även våra aktier steg.

Allt detta bidrog till att jag fick IVA:s guldmedalj. Egentligen borde jag ge en bit av den till Erik Röjhagen, som gjorde en beundransvärd mekanisk konstruktion.

Ledningens entusiasm — Elvir Berggren flyttade i stort sett till konstruktionssalen — smittade och när verkmästare Novak monterade ihop alla tusen bitar till den första prototypen och de fungerade perfekt, så var det nästan en missräkning. Sådant är man inte van vid.

En rolig historia uppstår sällan ur det fullkomliga. Därför är det svårt att förtala människor runt detta instrument. Möjligen kan vår säljresa till Wien vara rolig: Vår försäljningschef Göran Mörner och jag åkte till det österrikiska försvarsministeriet för att förhandla om siktet med en översete som passande nog hette Kriegisch. Hela vägen dit tjatade jag på Göran att han måste presentera sig som greve, eftersom alla i Österrike är grevar eller i värsta fall doktorer. Den snälle och timide Göran vägrade, han kanske rent-

av var socialist.

Vi beträdde en stor sal, där monarkins stora härförare Windischgrätz, Radetzky, Laudon, Benedek antagligen smidde sina alltid förlorade krig. Vid fönstret satt överste Kriegisch, iklädd samma duvblå Waffentrock som min pappa efter det han blivit sårad på serbiska fronten 1915. Ceremoniellt nalkades vi, jag slog ihop klackarna och presenterade oss båda: "Darf ich vorstellen, mein Sekretär, Graf Mörner". — Har man en greve till sekreterare så är man själv säkert hertig. Någon beställning blev det inte, översten var kanske själv socialist.

Ett patent ger skydd inte bara mot konkurrenter, utan den hjälper också i ackvisitionsarbetet, även om uppfinningshöjden är diskutabel. Så var det med ett prisma som vi konstruerade för ett landningsperiskop. I ett av flygvapnets skolplan satt läraren bakom piloten och kunde inte se landningsbanan. Vi fick bygga ett krokigt periskop med okularet stort som en assiett. Periskopet fick inte störa aerodynamiken, så det enda som syntes på utsidan var en liten bula på flygplanskroppen. Kunden anställde som sin expert en glasögonoptiker som inte förstod att man kan lägga inträdespupillen framför det avbildande systemet. Inte heller kände han till ett speciellt prisma som Zeiss patenterade år 1901. Han underkände därför vårt förslag och ordern var nästan förlorad. Då ändrade vi litet på prismet så att vi kunde patentanmäla det, vilket gav offerten extra pondus. Vi fick både beställningen och patentet.

Vi började experimentera med lasrar redan 1962. Då köpte vi en rubinlaser som vi försökte använda för medicinska ändamål. Resultatet blev bara en liten skada i mitt eget öga. Efter denna uppmuntran fick vi en beställning på slipning av ett större antal rubinstavar, varvid vi gjorde oss av med diamantpulver till högre kostnad än vad stavarna

var värda. Men vi lyckades.

Vårt första laserpatent är daterat mars 1965. Både jag själv och min vapendragare Bäck blev laserfrälsta som så många andra. Vi höll föredrag om "det nya ljusets" möjligheter och tillämpningar, men själva tillämpade vi inte många av dessa fantasier, kanske därför att företaget var då sysselsatt med annat.

För kölsträckning och för uppriggnings av propelleraxlar hos Eriksbergs Varv gjorde vi en mycket påkostad apparat som skulle ersätta välbetalda och mystiska specialister. Olyckligtvis skrev tidningarna just då någonting om laserns dödsstrålar (jag tror, initierad av vår egen direktör), med påföljd av skyddsombudsmannen förbjöd användningen av vårt instrument — till specialisternas stora glädje.

Den kroniske uppfinnaren, min vän Jan Erik Asterö, uppfann en stor apparat kallad "Multiprojektor". Som namnet antyder kunde den göra allt då det gällde projektion. Idén sålde han till firma Lindaco och vi fick tillverka optik och eventuellt montera instrumentet. Objektivet, stor som en hink, blev väldigt dyrt på grund av att vid trelinsiga objektiva, om man vill nå god skärpa, är det ofrånkomligt, att man måste tillgripa dyra specialglas. Dock kom vi på en, kanske okänd, matematisk relation som ledde till att vi med hjälp av en fjärde lins nära bildplanet fick en bra skärpa med vanliga glassorter. Vår kund blev mycket glad och patentrade den optiska hinken över hela världen, ja, även i Iran.

Multiprojektorn projicerade även TV och särskilt effektfulla var lindriga porrupptagningar i överdriven plastisk (hyperstereo). Reklamfolket önskade detta för "ackvisitionsändamål".

Samma år utspelades i Konserthusets en kongress om media och kommunikation. Ett välkommet tillfälle att

introducera Multiprojektorn. På estraden stod Luke Bonnier utan slips och Multiprojektorn under ett skynke. Luke höll ett tal och drog av skynket till allmänt jubel. Men denna pomp hjälpte föga: Lindaco ville inte betala vårt pris för montering, frågade en rad andra, även skyddade verkstäder, och tiden och tåget gick ifrån detta transmediala underverket.

Hundra optiska hinkar slängdes i början på åttiotalet på tippen.

Jag kunde fortsätta att bläddra i denna book of records, men det börjar bli lite långrandigt. För den som fortfarande tror att jag inte är knäpp kan jag berätta att jag också uppfann en cigarett som gav en varningssignal om man försökte tända den i fel ände. Dessförinnan ha den upptäckts av en mr Wilson i Jacksonville år 1895.

Kapitel 12

INSTITUTET FÖR OPTISK FORSKNING OCH ANDRA ÄVENTYR

Vi fick mycken hjälp av professor Erik Ingelstam och av hans epigoner inom det av Erik grundade Institutet för Optisk Forskning. Även om denna kongregation kunde tyckas vara ett för stort huvud på den tynande svenska optiska industrins kropp, så utvecklade han och hans efterträdare Klaus Biedermann sitt institut, till att bli ett av världens mera betydande centra för optisk grundforskning.

Jag måste erkänna, att jag i början av dess existens drabbades av en sorts konkurrens känslor, men snart insåg jag att min situation var en byprästs gentemot påven. De vid institutet utbildade optikingenjörerna kom till de svenska företagen i rätt tid, med nytt vetande. Kunskap om bildanalys, fibrer, tunna skikt, holografi och mycket annat behärskas av min generation bara verbalt — även om vi ogärna vill erkänna det.

Institutets forskning ledde till en rad intressanta produkter som t. ex. den multipelinterferometer vi byggde för mätföretaget C.E. Johansson i Eskilstuna och en s. k. shearinginterferometer som utvecklades, av Eriks lärjunge Lars Sjöfall. Själva ha vi i denna grupp av apparater tagit fram en större serie Twymaninterferometrar, en stor Mach-Zenderinterferometer, en annan för kontroll av passbitar och ett antal mindre kontrollinstrument för produktion och laboratorium. Numerä är allt föråldrat, men då hade vi den kunskap som krävdes för att utrusta en optisk verkstad

enbart med våra egna apparater.

Vi missade dock flera viktiga produkter: Erik Ingelstam och Per Lindberg utvecklade 1950 det första instrumentet för objektiv mätning av kontrasttransmissionen i optiska system, MTF. (Modulation Transfer Function). Numera, i elektronikåldern, ha MTF ersatt all tidigare subjektiv bedömning av bildskärpa med hjälp av optotyper, antalet upplösta linjer och strukturen i kiselalgen pleurosigma angulatum. Vi på Jungner förstod tyvärr inte betydelsen av deras arbete. Därför kom dessa viktiga instrument att tillverkas i många modeller och stora antal utomlands. Något liknande hände med professor Henry Wallmans arbeten vid Chalmers Tekniska Högskola med elektronisk förstärkning av röntgenbilder.

Å anda sidan satsade vi ofta där vi inte borde, som när vi utvecklade en kontaktspegel för ögonbottenundersökning — ett äckligt instrument, där man pytsar tapetklister i ögat på den stackars patienten och in i denna sörja trycker man sedan hela anordningen. Ett tankefel gjorde att bildskärpan, i ett visst läge hos spegeln, kom att sjunka katastrofalt, så att man kunde ställa fel diagnos. Det upptäcktes av en professor vid Inselspital i Bern. Han blev så rasande att vi inte ens blev insläppta, utan hotades med polisen, där vi stod på gatan utanför sjukhuset. Vi fick lova att inte fortsätta tillverkningen. Underligt att felet inte hade upptäckts tidigare, vare sig i Stockholm eller i Göteborg. Sedan räddade vi situationen genom att fylla det lilla instrumentet med silikonolja. Därmed försvann felet men i stället läckte oljan. Verkmästare Novak lyckades klara läckaget, ungefär samtidigt som Bofors köpte vårt företag.

Som alla vet sysslar Bofors med kanoner, inte med besvärlig oftalmiatrik. Därför köpte vår intensive försäljningschef rubbet och sålde till ett amerikanskt företag. Det

läckte dock även i Amerika och bara Novak kunde få det tätt. Han vägrade emellertid att åka dit.

I Erik Ingelstams sällskap reste vi till världens alla optiska kongresser och höll föredrag om våra förträffliga apparater och om vår egen förträfflighet. Våra lyxbroschyrer visade ett sortiment värdigt ett världsföretag. Desto djupare blev fallet.

Av allt vad vi genom åren utvecklade återstår — utom militära instrument — endast en verktygsslipmaskin med inbyggd profilprojektor och en kristallprojektor för sockerbruk.

Varje artefakt har sin genesis, men om slipmaskinen kan jag skvallra lite mer än vanligt. Vår ingenjör Josef Hjelmblad — en förstklassisk tekniker — förbättrade på sin tid konstruktionen av det alkaliska Nifebatteriet. Robert Ameln ansåg emellertid att det var Hjelmblads, som alla andra Jungneringenjörers skyldighet, att ständigt göra nya uppfinningar. Hjelmblad slutade och bildade ett nytt företag: Nobel-Ackumultor. För att slippa en farlig konkurrens köpte Ameln det nya företaget. Hjelmblad blev chef för Nobel-Ackumulator på villkor att aldrig tillverka ackumulatörer och att aldrig visa sig vid huvudkontoret på Ridargatan. Han blev en välbetald arbetslös. Som sysselsättningsterapi konstruerade han en sensationell verktygsslipmaskin som genast slog igenom och som kom att tillverkas i några tusen exemplar och som tillverkas än idag.

Idén till kristallprojektorn kom från optikern Preissler i Malmö, till vilken vi pliktskyldigast betalade royalty i flera år. Kristallprojektorn byggdes in i sockerbrukets kokare och man kunde följa kristallisationsprocessen och avbryta den i rätt ögonblick. En stor del av världens sockerbruk är utrustade med dessa apparater, vilka numera tillverkas i Tyskland.

Nu ska jag berätta, hur jag exekverade rollen som tredje opponent vid vännen Roland Jacobssons disputation. Han doktorerade på temat: "Tunna skikt med variabelt brytningsindex". (den verkliga titeln var avsevärd längre utan att säga mera). Disputationen var förebildlig, så även middagen på Reisen. Jag spexade med vakuumteknikens historik, började med den vakuumförgyllda förbundsarken, berättade om antireflexbelagda fönster i kublai Khans palats och om Rudolf II:s alkemister. Sedan drog jag fram en köttkvarn och malde en snedskuren, av korn och ost sammansatt cylinder. På så sätt fick jag på en brödskiva en modell av ett skikt med variabelt brytningsindex i skala 1:1,000 000. Respondenten till ära bad jag att få kalla den för "Smörgås Jacobsson". Varsågod, pröva, den är god! Efter detta avskaffades institutionen tredje opponent i hela riket.

Ja, det hände mycket på den optiska tekniska parnassen. Inte bara den berömda fontänen med apelsinsaft (det var vid någon kongress) och lasergrottan med holografisk uppstoppad Gabor. Av någon anledning utdelades oproportionellt många Nobelpriser för optiska och besläktade bragder, eller så var opticisterna särdeles fertila: Zernicke för faskontrast, Towns, Prochorow och Basow för lasern, Kastler för elektronspinn, Gabor för holografi. Erik Ingelstam njöt när någon av hans disciplar publicerade viktiga forskningsresultat eller fick ett fint jobb. En gång gick det snett på ett underligt sätt. Jag får väl lov att hölja det i en tätare slöja av mystik än det övriga skvallret.

En av Eriks lärjungar sökte en professur, till vilken han var väl meriterad. Dessförinnan hade vi tillsammans bevisat ett symposium i Prag. Jag guidade honom i staden. I Vituskatedralen pågick högmässan; här även den värsta ateist blir troende, åtminstone för tio sekunder. Men min vän

bestänkte sig med van hand med vigvatten, föll på knä och försjönk i en lång och innerlig bön. Pietetsfullt och demokratiskt stod jag tyst och förvånad bredvid. Professuren fick han inte. Varför?

Institutet för Optisk Forskning anlidades även som opartisk domare i mera inflammerade spörsmål. Så skedde när armén stod i begrepp att anskaffa ett stort antal fältkikare, för de vi hade tillverkat under kriget var nu utslitna. Vår konstruktör Erik Röjhagen, jag och vi alla hade lagt hela vår själ i att få fram en kikare som skulle vara bättre än den bästa i världen. Bland annat kom vi på att de flesta fel i praktiken uppstår på grund av otätheter runt de underligt formade plåtlock som avslutar varje kikarstomme. Följaktligen monterade vi prismorna genom de runda hålen för objektivet och okularet. Några täckplåtar fanns inte så att kikaren blev tät och stabil. En pilotserie på femtio stycken kostade ofantliga pengar och provades av den svenska FN-truppen i Kongo. Alla kikare kom tillbaka felfria. Därpå testades de på Optiska Institutet till vår fördel.

Beställningen gick till Zeiss, för vi var tolv kronor dyrare. Tjugo år senare fick jag tillfälle att se det tyska Bundeswehrs nya föreskrifter: De innehåller just de krav på konstruktionen som vi tillämpade två decennier tidigare.

Man kan inte säga att statens inköpare var patriotiskt sinnade, men det fick de inte heller vara. Våra försäljare var kanske inte vuxna den skara slipade rävar som agenturfirmorna hade i sin tjänst. Hos oss fanns det för mycket kvar av gamle Amelns fairplay. Den besjälade våra gentlemanna-försäljare, sådana som Göran Mörner, Bertil Crostedt och Bosse Lindström. Den av mig så beundrade överklassmusiken i deras språk harmonierade illa med inköparnas vårdslösa vardagsjargong. De hade ju ofta armågat sig fram underifrån i sin karriär. Vad vi för övrigt

kunde visa upp var slitna svenska verkstäder på Riddargatan och i Bromma. De var långtifrån lika imponerande som ståtliga nya fabriker i Alperna. Men då vi någongång lyckades att få en beställning, så levererade vi med inte alltför stor försening och i mycket pålitlig kvalitet. Fortfarande, efter tjugo eller fyrtio års tjänst, är många Nife-instrument i bruk.

Kapitel 13

SAMARBETE MED AGA OCH ANDRA ÄVENTYR

Förhandlingarna med kunderna kunde vara ganska spännande, eller, om man så vill, romantiska. Armén behövde ett stort antal optiska avståndsinstrument. Affären var så stor att vi lierade oss med AGA, dels för att få bättre förhandlingsläge, dels för att få större produktionsresurser. Jag blev ansvarig för optiken och AGAs Herbert Hogdal för mekaniken. Konkurrenten var Zeiss. Vi bad om företräde hos Arméns mäktige inköpschef, vilket beviljades. Vår delegation bestod av Gunnar Dalén, Karl-Robert Ameln och av oss två konstruktörer. Vi välkomnades hjärteligen med utropet: ”Jaha, herrarna kommer för att vifta med det blågula!” Diskussionen fördes bara med Herbert och med mig, de två industrimagnaterna bevärdigades inte med ett ord.

Vi fick beställningen. Det blev världens sista optiska avståndsinstrument, sedan tog lasern över. De tekniska kraven var omöjliga att uppfylla med en gängse lösning. Emellertid hade vi dessförinnan tillverkat över två hundra andra avståndsinstrument som baserades på en princip, upfunnen, som jag tidigare berättat, av en österrikisk-ungersk sjökaptän. Verkmästaren vid flottbasen Boka Kotorska byggde en prototyp åt kaptänen i fråga. Denne verkmästare, herr Srb, blev sedan ägare till den fabrik i Prag, där jag anställdes som konstruktör. Han hade prototypen med sig som krigsbyte och den betraktades som ploy. Ingen

begrep dess värde förrän Herbert Hogdal och jag på nytt tog upp principen och byggde världens första och sista absolut stabila optiska avståndsinstrumentet.

Samarbetet med AGA bjöd på många roligheter och egentligen vore bara det förtjänt att skildras i en bok. I stället blev det en samling nidteckningar gjorda i smyg under bordet vid alla de långa och onödiga sammanträdena.

Som spelöppning besökte Bertil Cronstedt och jag AGAs mäktige försäljningsdirektör Per Bergmansson. Han var en jovialisk räv, dock knappast den hästhandlare som min chef Elvir Berggren ville göra honom till.

Vi fick vänta en halvtimme — det var så på den tiden — vilken vi begagnade till att genom en glasvägg beskåda Bergmanssons undersköna sekreterare. Ceremoniellt öppnades dörren och Bergmansson bad oss, med sin trevligt spruckna röst, att träda in. Alla var vi rädda att säga någonting bindande, varför vi kom överens om att mötas på bredare bas. Den bredare basen bestod av sådär tjugo personer plus en stor lunch i AGAs direktionsmatsal.

Hogdal berättade alltid historier, vilka, så länge de hade nyhetens behag, verkligen var roliga. Han hade en historia för varje tillfälle. Jag tappade en manschettknapp, han såg det och kom med en historia om Viborgs dragoner, vilka lovade att inte knäppa manschetterna förrän Sveaborg blivit svenskt igen. Cronstedt var begripligt nog mycket känslig på den punkten, så jag försökte hejda Herbert med en spark under bordet. Jag åstadkom bara att alla öflaskor hamnade på marmorgolvet; Bertil reste sig och gick. Mitt eget jobb var i fara: Några dagar dessförinnan hade vår V D gjort mig ansvarig för att se till att samarbetet med AGA inte skulle spricka: Det var en hart när omöjlig uppgift, eftersom alla inblandade tyckte att de blivit eller skulle komma att bli lurade. Vi tekniker drabbades inte av denna sju-

ka; Hogdal var gentleman inte bara till utseende och AGAs optician Erik Niss hade under årens lopp blivit så nedtryckt av sina egna, att vårt libertinska sällskap blev honom en lisa. Men för den nomenklatura av folk, som förde protokoll över oväsentligheter eller över väsentligheter de inte begrep, kunde det aldrig bli för många sammanträden och sammanstötningar. I stort bemöttes vi av AGAs magnificenser med ett välvilligt överseende, ungefär som man behandlar en duktig hantverkare, vilken man dock inte vill lämna ensam i huset.

Strax innan prototypen blev färdig åkte jag till München på en optisk kongress. En journalist frågade mig någonting på bayerska. Min bayerska är ytterst bristfällig, så jag förstod ingenting. Av ren hövlighet svarade jag ”Jawohl”. Då märkte jag plötsligt att jag blev betydligt mera omhuldad än vad som anstod min ringa grad. Antagligen frågade han mig, om jag var släkt med den kände politikern Hans-Jochen Vogel. Jag fann inte en dementi särskilt angelägen. Som följd därav placerades jag vid det mest honorabla honnörsbordet, bredvid värden, Zeisswerkes tekniske direktör Horst Köhler. Ettrigt och mycket obalanserat angrep han mig redan vid förrätten och förkunnade att vi aldrig skulle klara konstruktionen av avståndsmätarna. Bara Zeiss hade erforderlig kompetens och antydde att vi fått beställningen genom fula trick. Det var minst sagt ohövligt, om inte oförskämt. Jag blev överrumplad — tänk om han hade rätt — och blev honom svaret skyldig. Det var bäst så.

När vi kom tillbaka, hade Novak fått prototypen att fungera perfekt. Allt gick som planerat; prototypen blev godkänd. Vi fick bygga flera tusen instrument och Cronstedt gifte sig med Bergmanssons vackra sekreterare. Dessutom fick den ohövlige Köhler det svar jag blev honom skyldig

i München.

Antagligen händer det i alla discipliner av mänskligt skapande: Man bygger artefakter som är efter sin tid. Lika många är före sin tid, men deras upphovsmän får mera beröm. I båda fallen krävs samma kraftansträngning och båda leder till ingenting, åtminstone vid det tillfälle då de blir till. Jag tänker inte bara på Hieronymus Bosch eller Franz Kafka. Detta gällde också AGA-Jungners optiska avståndsinstrument. Det tillkom, då den nya generationen avståndsmätare redan fanns utvecklade: Lasermätarna. Än så länge mycket dyra, visserligen, men fungerande.

Något mera ursäktligt var det att ta fram en annan intressant apparat, som vi döpte till "Planindikator". Den beställdes 1956 av SAS — alltså före laserns födelse — och övertogs sedan av Douglas Aircraft Inc. De köpte hela serien och hyrde sedan ut den till olika flygbolag för en månads-hyra nästan lika stor som inköpspriset.

Det är så att DC4, DC6 och DC7 har vingarna fastsatta vid kroppen med bultar, längs en stor, plan anliggningsyta. Med planindikatorn kontrollerar man att alla bultar ligger i ett och samma plan. Annars kan det hända farliga saker.

Idag gör man en sådan kontroll mycket enkelt med hjälp av en laser, men som sagt, det här var några få år innan den föddes.

Ett optiskt avståndsinstrument specificerades så sent som 1970 för den artillerikanonvagn som beställdes från Hägglund i Örnsköldsvik. Då hade vi blivit klokare och överlät konstruktionen åt AGA. Själva gjorde vi siktet. Lagom till att AGA blev färdiga så läste någon hög befattningshavare i tidningen att man kan mäta avstånd med en laser. AGA fick sin order annullerad, och vi fick bygga in en laser i vårt sikte. Somliga säger att det var det första serietillverkade

lasersiktet i världen — om nu detta är något att skryta med. Prototypen till själva laserenheten hade framtagits i ädel tävlan mellan Bofors och norska Simrad. Sanningen att säga krånglade Bofors' skapelse oavbrutet vid alla tester, men två dagar före slutdemonstrationen pajade den norska prototypen ihop helt och ingen kunde få igång den. Jag ringde till Oslo och bad att omedelbart få hit en fackman. Fick som svar: "Det går icke, i morgon är det den syttende maj". Ingen norrman kom. Det var den syttende maj och Simrad förlorade i patriotisk yra en order på flera miljoner.

Kapitel 14

INCENTIVE OCH ANDRA ÄVENTYR

Efter Robert Amelns bortgång valde styrelsen den yngre sonen, Karl Robert till V D. Den äldre, Sture, som tränats för just detta jobb, fick i stället ta hand om fabriken i Stockholm. Endast styrelsens ledamöter torde känna anledningen till denna åtgärd. Emellertid har nästan alla beviljats ansvarsfrihet, efter tillstyrkan av den Allra Högsta Revisorn.

Beslutet innebar att tiden nu var inne för ett nytt system. Det bestod i att jag förlorade firmabilen — på den tiden en oersättlig förmån — och att min royalty på den optiska divisionens omsättning ersattes med fast lön. Sture, som alltid var en gentleman, lät mig själv räkna ut hur stor min framtida inkomst skulle vara. Jag förlorade alltså inte på denna säregna affär, i synnerhet då jag efter ett år fick bilen tillbaka. Dock var det oroväckande att man sysslade med sådant strunt som min lön.

Så småningom kom det fler markeringar från företagsledningen, de flesta uppfunna av en för ändamålet anställd civilekonom, vars karriär sedan kantades av nedlagda svenska företag. Det visste vi inte då, vi var ju i början av hans bana.

Huvudkontoret flyttades till Oskarshamn, vilket säkert var kostsamt. Alla pittoreska gubbar, så kärleksfullt skildrade i början av dessa elegier, ersattes av unga lejon. Det flesta produkterna rationaliserades bort och jag förstod att

förr eller senare skulle det också bli optikens tur. Den himmelska friden på kontoret efterträddes av allas ringaktning för alla. Alla kände sig förföljda och motarbetade. Paranoian blomstrade. Sture ringaktades av sin bror, disponent Berggren av Cronstedt och alla dessa i sin tur av en skara unga lejon. Ofta dök sådana upp som självutnämnda inspektörer. Det började bli otrevligt.

Jag fick ett litet sjukt infall: Sven Malmström — Sveriges mesta teknologiska charmör — var tidigare vår tekniska direktör. Sedan han lämnat oss, arbetade han upp LKB-Produkter, vars arbetssätt blev en del av affärsidén i det utvecklingsföretag (Incentive) som Marcus Wallenberg grundade 1963. Sven blev sedermera Incentives vice V D för forskning och teknik.

Efter några särskilt otrevliga dagar, bjöd jag Sven på en lunch på Östermalms Källare och föreslog redan vid förretten (det gör man inte) att Incentive borde köpa Jungner Instrument. Det var en trevlig lunch, för Sven var en trevlig kille och vi pratade inte mera om förslaget. Han betalade lunchen. Tiden gick och ett år senare fick jag ett tackbrev, vari stod att övertagandet kommer att ske inom en vecka.

Marcus Wallenberg bjöd på en stor middag på Riche och vid långbordet placerades vår disponent Elvir Berggren som sig bör bredvid Marcus. Jag satt mittemot. Jag märkte att Elvir försökte roa vår nya ägare, men att denne inte var road, tydligen ville han roa själv. Innehållet i monologen kunde jag inte följa, men plötsligt sa Marcus mycket högt, ja, han skrek; ”Håll käften, gubbe!” Vännen Elvir må förlåta mig denna indiskretion.

Han efterträdde sedan Sture Ameln som chef för Stockholmsfabriken och blev så småningom accepterad och omtyckt. Han var hederlig och hjälpsam mot underordna-

de, även då han själv måste gå ut i blåsvädret. Han var öppen för argument, men också ettrig och prestigebunden. Med élan deltog han i våra sorger och framgångar. Mest road var han av att hjälpa till med uppfinningar.

När vi höll på med siktet för S-vagnen gav han order om att vi, som jag tidigare nämnde, skulle söka patent på allt som möjligen kunde patenteras. På det sättet fick Bofors Aerotronics — företagets siste ägare — femton år senare en royalty på 750 tusen kronor från England — helt oväntat och utan någon större egen insats. På omvägar fick jag veta detta, och när jag påpekade för Stig Erkander, patentdirektören, att lagen talar om att uppfinnaren har rätt till särskild belöning, så avfärdades jag med att det var peanuts för Bofors. Idag förstår jag att det var peanuts.

När den verbala socialiseringen började införas, så var Elvir en av dess ivrigaste tillskyndare. Han hyrde tekniska museets stora sal, bjöd hela företaget på smörgåsar och öl och förklarade från podiet att från och med nu är vi alla Du och Bror, respektive syster. ”Utom jag och fröken Wågström, jag får inte för min hustru”. (Fröken Wågström var sekreteraren).

Vi lärde oss Elvirs egenheter och han våra. Alla trivdes. Som jag sade var det inte alltid så i riktning uppåt, gentemot Incentive. Men han beklagade sig aldrig, inte ens när det en morgon dök upp på direktionsavdelningen en rödlätt ung man med knävelborrar från postern ”YOU” och meddelade att han kommit från Incentive och att från och med nu var han direktör. Elvir förlorade inte fattningen, utan utnämnde honom på fläcken till vice V D.

Det var inget fel på Gunnar Odenram, utom att han bara hade en enda skjorta (scoutfärgad). Det kan hända att han hade många skjortor, alla scoutfärgade. Kanske. Han var kamratlig och trevlig att ha att göra med. En gång reste

vi tillsammans i Holland, det gällde den elektroniska delen till ett dag och nattsikte som hette BOFI. Holländarna tog bra betalt och vi lärde oss mycket om deras teknologi. Detta sikte fick sedan hos oss en hel skara stora och små avkomlingar. Jag borde tacka Odenram för att han misstrodde mitt kunnande och i stället anlidade holländarna, som var långt före oss. Det är ju så, att det man minst begriper, det inbillar man sig att man kan bäst.

Med osynliga informationer burna av ultravioletta eller infraröda strålar hade vi lekt redan på fyrtio- och femtiotalen. Då byggde vi ett mikroskop med optik av kvarts och litiumfluorid. UV-strålar uppfångades på en uranglasplatta som fluorescerar i UV och bilden blir synlig.

Något år senare (1956) gjorde vi vad som såg ut som en plastknapp. Soldaten skulle ha den hängande om halsen som dagens hårdrockare. Egentligen var det ett ljusstarkt primitivt spegelobjektiv som kunde avbilda en avlägsen värmekälla på en glaskapsel fylld med baryumsalt. Saltkristallerna fluorescerade och man kunde i mörker få en grov bild av det varma föremålet — stridsvagnen eller strykjärnet. Det gick bra med strykjärnet.

Till denna avdelning för tokerier hör en annan mystisk kreation som jag fortfarande har i en skrub. Den består av en kombination mellan ett stort spegelobjektiv och en faskontrastanordning. I spegelobjektivets bildplan finns en ständigt befuktad hinna. När denna träffas av en bild med olika värmeinhåll så dunstar fuktigheten bort på varma ställen. Man får en relief i det fuktiga skiktet. Den synliggöres med hjälp av faskontrastanordningen och betraktades med ett vanligt okular. Idén var egentligen schweizisk, men det som går i Schweiz går sällan i Sverige. Tydligt gäller detta inte enbart ekonomin. Underverket var avsett till Marcus Wallenbergs sjuttioårsdag. Man ansåg att han

skulle behöva det på sin segelbåt. Tre dagar före högtidsdagen måste jag ge upp, det fungerade inte ens med ett varmt strykjärn som mål. I stället gjorde glaskonstnären Kurt Sund på vårt sliperi ett konstverk och räddade således Incentives, Jungners och mitt rykte.

För kort infraröd strålning är det vanliga optiska glaset transparent upp till ca 0,0025 mm våglängd. Vi gjorde ett stort antal glasobjektiv med den aktningsvärda ljusstyrkan 1:0,8 för den flygande tunnan. Samma konstruktion kom till användning i Henry Wallmanns röntgenförstärkare och i den första TV-bevakningen i tunnelbanan. För längre våglängder inom IR-området måste man ha andra ämnen än glas, till exempel kisel och germanium. Vi tillverkade av dessa grundämnen en förserie av halvsfäriska domer och asfäriska linser. Det lyckades, även om kontrollen är besvärlig eftersom materialet är helt ogenomskinligt för vanligt ljus; det ser ut som stål. Då det gällde en stor beställning, åkte jag med SAABs Nordlund till USA. Nordlund var en begåvad kuf, präglad av tidigare besök hos Texas Instrument i Dallas. Präglingen bestod i huvudsak av ett skosnöre med ett silverspänne i stället för slips.

Vakterna hos Texas Instrument, iklädda två puffror var och texashattar underkastade mig en rigorös undersökning, medan Nordlund, tack vare sitt skosnöre, ansågs vara en southerner. SAABs namn, Nordlunds skosnöre, och vårt tafatta uppförande gjorde att vi blev mycket väl mottagna och kunde fylla luckor i vårt vetande. Nordlund hade ett sjätte sinne i alla situationer. Därför underkände han ett slutkontrollinstrument, då det, med eller utan avsikt innehöll en felaktig normal. Det förklarade att den optik som ansågs bra i Dallas, var dålig i Jönköping. Hans intuition gjorde även att när vi haffades mellan Santa Monica och Santa Barbara för fortkörning, så svarade han polisen på

småländska. Denne fick tårar i ögonen för han hette Lundkvist och vi fick köra vidare.

Nära San Francisco hittade jag ett litet företag — Crystal Optics, som hade vettigare och säkrare metoder för kisel-tillverkning än de stora drakarna. Trängd av dessa, befann sig ägaren just i en finansiell och psykisk kris. Jag märkte det och frågade direkt: ”Vad kostar ett linsämne och vad kostar hela fabriken?” Han begärde för den senare några hundra tusen dollar cash. Jag ringe min högste chef, som skonsamt avvisade mig i förvissning om att jag blivit vansinnig — han måste tala med styrelsen. Det var tur, för när vi kom hem, så fick vår kund en ny offert från Texas till halva av det ursprungliga priset. Vi fick visserligen ingen order, men svenska staten tjänade några millioner.

Det var på denna resa jag besökte elektronik- och optikfirman Farrand i New York där jag återsåg herr doktor Albert Tronnier, före detta Voigtländers chefmatematiker, honom som vi 1947 skulle göra om till svensk på 24 timmar. Tydligt blev han amerikan med samma hastighet. Man hade just testat ett av honom beräknat objektiv med bildskärpan som var minst tjugo gånger bättre än standard. Det var avsett för satellitfotografering.

Med Farrand blev jag sedan god vän på ett mycket romantiskt sätt: På Operakällaren firade man Stockholms Allmänna Tennisklubbs högtidliga jubileum. Med tennisen har jag min hustru gemensamt och därför blev jag bjuden. Där mötte jag en amerikansk delegat vilken som bordsdam hade fått Vera Nömmik, en f. d. estnisk tennismästarinna, hon med fantastiska ögon. På grund av dessa inbjöd amerikanen henne till USA. När hon kom tillbaka var hon gift med en optisk fabrik och tre söner. Claude Farrand var en fin gentleman som reste världen runt till alla tennisturneringar. På fritiden var han en genial konstruk-

tör. I radions barndom var han med om att konstruera den första dioden, och på gamla dagar uppfann han induktosynen — i princip ett elektroniskt skjutmått. Han byggde upp en optisk och elektronisk fabrik med ovanliga projekt som specialitet. I den satt han bakom en glasvägg vid ett litet ritbräde och bevakade ett kontorslandskap med alla sina direktörer och ingenjörer. Bland annat byggde de simulatorer för NASA.

Jag fick ett erbjudande av honom som jag borde ha antagit. Men dels var skatterna i Sverige då inte så hysteriska som nu, dels spelar jag inte tennis. Dessutom var jag primus i Stockholm medan i New York hade jag blivit primus inter pares.

Av Claude köpte vi beräkning och konstruktion till ett mycket stort spegelobjektiv för elektroniskt nattseende och fick på det sättet ett övertag gentemot AGA. Med detta objektiv byggde vi en nattkikare som deltog i ett stort test på Gotland. När vi kom till Slite frågade hotellets receptionist om jag var kommandörkapten Skaar från AGA. Jag svarade ”Hm” eftersom mitt uttal inte är en kommandörkapstens och fick därmed hans rum, vilket var det sista som fanns. Att retas med AGA ingick i konkurrensmetoderna. I regel vann vi men den sista kampen gick förlorad, åtminstone för min del.

Vendettakomplex riktade mot vissa företag är lika irrationella som kärlekskänslor. I fallet AGA hade de flesta uppstått före min tid. Jag var vän både med Gunnar Dalén och Evert Aulin, men det tordes jag inte berätta på firman. Evert, AGAs optiska guru, var timid och slagfärdig på samma gång. En gång var vi bjudna på ett optiskt jubileum på operan. Vi stod på balkongen, han tittade ner på alla rika grossister och optiker och sa de minnesvärda orden: ”Parketten fylls av mellanhänder”.

Orsaken till våra sympatier för ASEA kan vara den att vår försäljningschef Axelsson ursprungligen sålde ASEAS elektriska kyrkklockor och flyttade till oss sedan han hade elektrifierat all klockringning från Ystad till Haparanda.

Våra städse angenäma förbindelser med SAAB började med ett inledande besök någon gång på fyrtiotalet. Inköpschefen var en pensionerad överste troligen född i Oskarshamn. För när vi sade Jungner, så svärmade han om Blå Jungfrun och om en annan jungfru, Mo-Anna, som han tydligen älskade över allt annat. Sagda Mo-Anna blev sedan inspirationskälla till en lång rad otroliga instrument. Jag kände mig till slut så en famille, att jag vågade narras på första april: De fick från oss en offert på ett sikte där okularets diameter blev 200 millimeter och prismorna stora som damskor. Med givna data gick det inte att lösa på annat sätt. De beklagade sig över vikten, trodde inte på våra argument och ville anlita konkurrensen. Då fick de en avhandling om vår nyutvecklade "Håloptik"; linserna vakuumbelägges, skiktet förses med små hål genom vilka glasmassan vaskas ut med fluorvätesyra. Jag räknade inte med att de skulle nappa men de gjorde det, om ock med viss tveksamhet.

En gång väntade jag på att bli hämtad i deras utställningssal. In kom min vän Wittgenstein med tio österrikare. Han skötte SAABs affärer i Wien eftersom han var släkt såväl med filosof Wittgenstein som med general Wittgenstein som var kompis med Carl XIV Johan i slaget vid Leipzig. (Säkert är att han var släkt med Wiens berömde Graf Bobbi). Hans hälsning var: "Na tu Pémer, was willst tu uns verkófen?" Jag blev rasande och svarade: "Ich? Wir homs grót gekóft — Was?" "Wir, Jungner, haben gerade SAAB gekauft". Först då märkte jag att han ledde en grupp österrikiska journalister och det var på vippen att Wiener Kurrier skulle ha

slagit upp: "JUGNER KAUFTE SAAB".

På dylikt angenämt sätt fick vi bygga optisk utrustning till SAABs alla flygplan utom Viggen. Siktet för detta flygplan utgör en sedelärande historia om hur man kan utnyttja patentväsendet: Man hade sagt oss att siktet skulle anskaffas i England, att det var patentanmält, att vi inte hade en chans, eftersom vederbörande myndighet inte ville bli inblandad i en patenttvist. Vi fick vänta tills patentet blev utlagd. Då visade det sig vara ett vanligt reflexsikte, där man projicerar en liten TV-skärm på oändligt avstånd. Jag tror inte att det blev något patent, i övrigt var det ointressant, för under den tid vi måste vänta gick beställningen till den engelska firman.

Sedan kom det fram att det fanns störande reflexer i denna apparat. SRA, som förmedlade affären, hade inga betänkligheter när det gällde att be mig titta på problemet. Eftersom jag var nyfiken och kanske mallig, så infann jag mig en vårlig fredagseftermiddag på taket till SRA-huset vid Alströmergatan. Jag var försjunken i mitt arbete och märkte inte, att klockan blev fyra, att alla gick hem och låste dörrarna efter sig. Jag var fången. På gatan därnere murrade och stank ett radband bilar, att ropa var lönlöst och jag beredde mig på två dagars vistelse på ett platt, sotigt tak. Men sent omsider, när klockan var över sex, tystnade bilarna och jag lyckades väcka uppmärksamhet och befriades av vakten.

Kapitel 15

RETREAT FROM GLORY

I början på sjuttioalet mörknade horisonten. Robert Amelns privat bevakade cash-flow ersattes med Bankens krediter och maskinerna leasades från Bankens Vendor. På så sätt åt räntorna upp vinsten och när den blev obefintlig, blev ägaren, banken ledsen.

Man kan inte mjölka en ko tre gånger om dagen. I den civila sektorn kunde priserna inte höjas för konkurrensens skull och i den militära var vi straffbart hederliga. Vi förstod inte, att priset på ett komplicerat instrument inte endast bestäms av tillverkningskostnaden. Nog tror jag att vi hade kunnat få beställningen på den optiska utrustningen för S-vagnen och mycket annat, även om vi var femtio procent dyrare. Många år senare fick jag veta, att Bofors sålde våra produkter vidare med några hundra procents pålägg. Visserligen kan försäljningsomkostnader vara höga i denna branch, men dock.

Därför fick vi nästan alla beställningar, och AGA, som var klokare, mycket lite. Detta var vi stolta över, men det var vår undergång. Vi var alltid fullbelagda och när vi fick förfrågan på ett sikte till ett numera berömt och dagligen omtalat vapen, så var det för oss ett av tio andra projekt. AGA däremot förstod att det var åttiotalets storsäljare. De anställde representativt och verbalt kunnigt folk, för de visste hur stor kundens satsning skulle bli. Våra lösningar och vår tekniska besättning och ledning var jordnära och föga

imponerande. Det är troligt, att instrumentet hade blivit billigare och säkrare om vi fått tillverka det, men vad hjälpte det, när vår prototyp var försenad därför att den hade ritats av en oerfaren konstruktör med kontaktsvårigheter. Det var inte så viktigt och vi brukade få alla beställningar. Men förseningen var så ofantlig, att kunden, då han besökte oss, visserligen accepterade inbjudan till en lunch, dock med villkoret att få sitta vid eget bord. När vi demonstrerade en atrapp så visade AGA en nästan seriellik prototyp och fick därmed beställningen.

Kanske är det följande bara en elak efterrationalisering: AGAs lösning var överakademiserad. Serien blev mer och mer försenad och dyrare än man hade räknat med. Bofors satt illa till, och i den tron att de själva bättre skulle kunna klara alla svårigheter köpte de hela klabbet, d. v. s. AGAs optiska fabrik. Men det hjälpte inte. Då tycks någon ha kommit på idén att vi kanske kunde vara till nytta. Det gick fort: Bofors förklarade för Incentive att nu, när man hade sin egen fabrik, behövde man inte längre Jungner. Därför kunde vi inte räkna med några nya uppdrag. Visserligen kunde man diskutera ett köp men då ska det vara billigt. Det otroliga är, att ett företag som Incentive inte upptäckte det ologiska i resonemanget. Man skaffade sig inte informationer om det verkliga motivet och om det egna företagets inbyggda värde. (Det kan även hända att man helt enkelt var trött på Jungner Instruments komplexitet). I panik sålde man, billigt.

Alla anställda blev inbjudna till att bese Lidingöfabriken, men någon framgång blev det inte. En del flickor grät. För vissa var det bara fråga om längre resor till arbete, men de flesta insåg att hela livsrytmen måste bli en annan. Hos oss fanns direktör Berggren, driftschefen Alvar och konstruktörerna dagligen i verkstäderna. De visste när en job-

bare bytte bil eller hustru. Visst var det ett ytterst omodernt förfarande. På Lidingö var en sådan patriarkalisk demokrati utesluten och team-work förekom till synes inte. Man delegerade.

Eftersom man slog ihop två likadana företag så blev alla funktioner plötsligt dubblerade. Det besvärliga var att vi kom in som utbölingar, de andra fåglarna satt redan i boet. Skulle man göra en musical på detta libretto, så vore ”fångarnas kör” ett passande ledmotiv. Det tog år tills dessa spänningar försvann, men så här var det — mina vänner på Lidingö må ursäkta.

Bofors bjöd på en stor förbrödringsfest på Anglais. Det var välmenat och lyckat, vi blev bröder men inte vänner. Artilleridirektören Pålsson anmodade mig att hjälpa till med det instrumentet som enligt min mening hade satt igång hela lavinen. Dock fick jag aldrig se ritningarna, de var hemliga. Men jag lyckades övertyga de ansvariga om toleransanalysens välsignelser. (Toleransanalys är konsten att göra varje komponent så dålig att helheten ändå fungerar). Sent omsider fick då Bosse Möller, vår, och numera en av Europas främste optiske matematiker, detta uppdrag. Så vi blev i alla fall till någon nytta.

Naturligtvis vållade vår ankomst till Lidingö brist på utrymme. Vi placerades i ett stort kontorslandskap, där jag i början hade svårt att navigera till min ritplanka. Dessutom hade jag rakt över min kroniska huvudvärk en stor fläkt. En dag då jag var mera förbannad än vanligt och halvtokig av huvudvärk skrek jag: ”Fasten your seatbelts. We are landing in five minutes”. Någonstans i den stora lokalen fanns Artilleridirektören på besök. Därför fick jag några dagar senare ett trevligt inpyrt krypin, där min gamla arbetslust sakta återvände och jag började trivas.

Hade Bofors behållit Solnafabriken som den var och låtit

de båda företag ömsom konkurrera, ömsom samarbeta så skulle man ha sluppit stora kostnader, förluster och ideliga direktörsbyten.

Jag tror det var den tredje V D, en trevlig ung man med koögon och adonisutseende som mot sin vana dök upp en vacker junidag i mitt inpyrda arbetskrypin. I handen höll han inte en bukett ängsblommor, utan istället ett brev. Städat och bekymrat frågade han om min hälsa och om anledningen till, att jag brukade övernatta på kontoret. Jag begrep ingenting och han förklarade hövligt, att enligt mina stämpelkort kommer jag varje morgon i stort sett i tid, men jag går aldrig hem. Ett ljus gick upp för mig — sist månaderna hade jag ofta gått hem klockan tre utan att stämpla ut eftersom jag skämdes. Visserligen var arbetet inte så särdeles lustbetonat men den direkta orsaken var att körtiden hem då var fyrtio minuter, medan efter fyra fastnade man obönhörligt i trafiken. Det kunde ta två timmar. För en pensionär var detta för mycket. Visst har jag alltid arbetat hemma, så jag lurade inte företaget, men det kändes just då besvärande att komma med argument. Jag erkände mina synder. Smilande — han kunde inget annat — tog han fram brevet och bad mig skriva under. Det var en uppsägning.

Förr i tiden avskedade man ett hembitråde på samma sätt, om ock under mindre uppslupna former. Å andra sidan avskedar man inte ett hembitråde efter fyrtioårig tjänst.

Underligt, det var den första och enda gången i hela mitt liv som jag fått sparken: Jag började min oberäkneliga bana 1933 i Prag. År 1939 sålde jag mig till Jungnerbolaget, dock utan att sluta hos min tjeckiske arbetsgivare. År 1962 sålde jag — med lite skryt — Jungnerbolagets optiska avdelning, inklusive mig själv, till Incentive och sedan blev jag såld med hela inventariet till Bofors.

Här borde jag avsluta dessa trista epistlar, om jag inte

visste att livet inte slutar när man blir uppsagd. Kanske börjar det.

I övrigt tror jag att grabben som gav mig den eleganta sparken handlade på högre order. Kanske kunde man genom att inbespara min lön bli av med den årliga förlusten (vilken möjligen bokfördes som forskningsbidrag). Kanske hade artilleridirektören, som i övrigt alltid var vänlig och uppskattande, projicerat sin vedervilja mot familjen Ameln på mig. Han hade tidigare varit mäktig chef för Jungnerbolaget i Oskarshamn och kallades allmänt kungen av Oskarshamn. Av en anledning som bara Karl-Robert känner slutade han tvärt, ungefär som jag.

Jag hade svårt att smälta mitt avsked. Kanske min läggning att söka och driva med det löjliga inte passade in i det högtidliga pyramidmönstret. Kanske var jag vid ledningsgruppens möten alltför ofta överens med facket. Men jag rår inte för att fackets företrädare ofta var klokare än nomenklaturen. (Fortfarande är jag stolt över, att det var på fackets förslag — påstås det — som jag fick min tjänstebil som avskedsgåva). Jag tror att man ville göra plats för unga förmågor, eller kanske att man upptäckt den senila demens som jag så väl dolt: Under den korta tid jag var Boforsmedbrottsling har jag initierat flera konstruktioner och uppfinningar än de flesta. Och även kurtiserat flera kvinnliga sekretrare än de flesta. Kanske var det just detta som rågade måttet. Jag hoppas det.

Kapitel 16

SLUTET GOTT ALLTING GOTT

Tio år har gått. Jag är varken arg eller bitter. Livet slutade inte. Livet började. Mitt världsberömda företag — Georg Vogl Opticist, bestående av opticisten själv och av hustrun, flitigt skrivande avhandlingar och fakturor, levererade och levererar lösningar på olösliga problem först till Bofors, sedan till Bofors' konkurrenter och till alla som är i behov av optisk konsultation eller i behov av angenäm samvaro med en kuf. Egentligen borde jag ha börjat med denna hantering tidigare, då hade jag sluppit kvida vid Babylons floder på Lidingö.

En sak glömde jag när jag började: de pengar jag tjänade var inte mina, de var skatteverkets. Så nu måste jag arbeta i all evighet för att med årets inkomst betala fjolårets skatt. Men det är så roligt att jag borde betala även nöjes-skatt. Jag är säker att det kommer.

Jag blev alltså konsult. Det är ett mycket svårare yrke än att vara utvecklingschef. Det räcker inte att veta och att ge råd. Egentligen får man det inte. Det är kunden som vet. Konsulten äter bara lunch med honom och formar kundens åsikter till en prydlig rapport. Han tillhör teamet och i samtal och korrespondensen får inte förekomma "jag och ni" utan bara "vi". Konsulten ska vara en lärd grekisk slav som i kejsarens öra viskar visdomar som är självklara. Ännu svårare än att ge råd är att ta betalt för det. Klart, man kan göra det gratis, men det som inte kostar är inte värt någon-

ting. Man vill inte vara värdelös. Eller kan man ta timpenning? Och då frågar man sig — hur mycket i timmen hade Einstein? Situationen liknar vitsen med den judiske smeden i en polsk by som fick order att laga SS-mannens bil. Han slog med hammaren på motorblocket och felet var avhjälpt. När han sedan begärde 10.000 zloty, blev tysken arg och krävde en räkning. Smeden skrev då: ”Slag med hammaren 10 zloty, visste var 9990 zloty. En bra konsult vet var han ska slå. Det är hans raison d'être. Och han ska ha 10.000 zloty.

Det finns olika kundkategorier. Privata uppfinnare är originella och har aldrig pengar. Bara en finansiell fantasi. Jag kan nämna vännen Bengt som fick en bra idé hur man ska skydda sig mot dödsstrålar som alstras av en data-skärm. Jag löste problemet med två speglar och två linser och han envisades att ge mig en miljon. Vi enades om 250 tusen. Jag rådde honom att sälja idén till ett stort företag för en beskedlig royalty, men han ville bli ännu rikare och grundade firman Videsan. Namnet var mitt påhitt. Det låter som en hygienisk artikel. Tekniskt och arkitektoniskt (han är arkitekt) var apparaten lyckad. Optiken avbildade den farliga skärmen på oändligt avstånd så att det spelade ingen roll var ögat befinner sig. Var man rädd för strålningen eller om man inte behövde läsa hela skärmen då satte man sig någon meter ifrån, texten behöll sin storlek. Men det bidde inget, inte en kvarts miljon och inte de 30 tusen som mitt arbete kanske var värt. Men roligt var det och nog tror jag på idén fortfarande.

En framgångsrik kuf var däremot vännen Sven-Åke Afsenius. Hans eskapader skulle väcka uppmärksamhet även i ett mentalt onivellerat centraleuropeiskt land. Tyvärr mötte jag honom för sent, annars hade jag kunnat följa honom i alla hans yrken från kyparen till astronomen. Jag

hade kunnat segla med honom till Raro-Tonga, enlevera där en prinsessa och blivit jagad av fadern lagunen runt med en älgstudsare.

Vi möttes efter sammanslagning med Bofors Aerotronics, där man befordrade honom, — han var fil. lic., — till försäljare. Hans fantasi och hans niagariska vältalighet skar sig möjligen med utvecklingsavdelningens kråkor. Han var en vit kråka. Vi var tillsammans i London, bjuda på lunch till en exkvisit klub nära Pall-Mall. Sven-Åke infann sig, iklädd en luddig olle och oknytna joggingskor. Klubben, där Phileas Fog hade känt sig hemma, höjde ögonbryn, men reagerade inte. Som om alla gentlemen där var klädda i luddig olle och oknytna joggingskor.

Efter hemkomsten författade jag i hans namn ett patentunderlag rörande oknytna ledande skosnören. De upphäver den elektriska laddningen som ger kroppen föhnsmärta. Det var nära att patentavdelningen ansökte om patent.

Den vita kråkan visade sig vara fågeln Fenix. Han slutade i rätt tid och utvecklade fiffiga elektroniska nattkikare, som han sålde i stora antal till sin f. d. arbetsgivare. Med det bevisade han att han är både en bra konstruktör och en bra försäljare.

En annan vit kråka var Sten Lorentzén. Hans öde liknade Sven-Åkes, men denna lyckliga tragedi utspelades tjuugo år tidigare hos Jungner. Då gick det hårdare till och han tilldömdes en ersättning för vilken han byggde en liten verkstad i vilken han gör prylar som de stora drakarna inte kan eller vill ge sig på; som Sven-Åkes kikare eller optik för fotografen Lennart Nilsson, eller den sista apparaten som är försedd med Jungners bomärke — en profilprojektor för slipmaskinen.

Inte alla udda problem löses av kufar och vita kråkor. En sådan elitistisk tanke är mig fjärran. Men förståndiga

företag håller sig gärna med sådana typer, andra gör sig av med dem. Vilket kan leda till stagnation. En medelväg är att anlita en konsult. Därför är min ritningsbok fylld med ofta fåniga idéer: Vad sägs om att titta i en tvåmeter stor kula av en centrifug medan den roterar med tre tusen varv? Eller i ögat med ett miniatyrperiskop som införes sidifrån bakom linsen? Och går det att göra ett mikroobjektiv med fyra mm brännvidd och sjutton mm arbetsavstånd?

I ritningsboken finns många sådana idéer, som tur var inte alltid utförda. Men nu får det vara nog.

Denna skrift liknar ingenting. Den liknar ingen bok jag läste. Det är inga memoarer och ingen lärobok. Den kanske är rolig. Och det är avsikten.